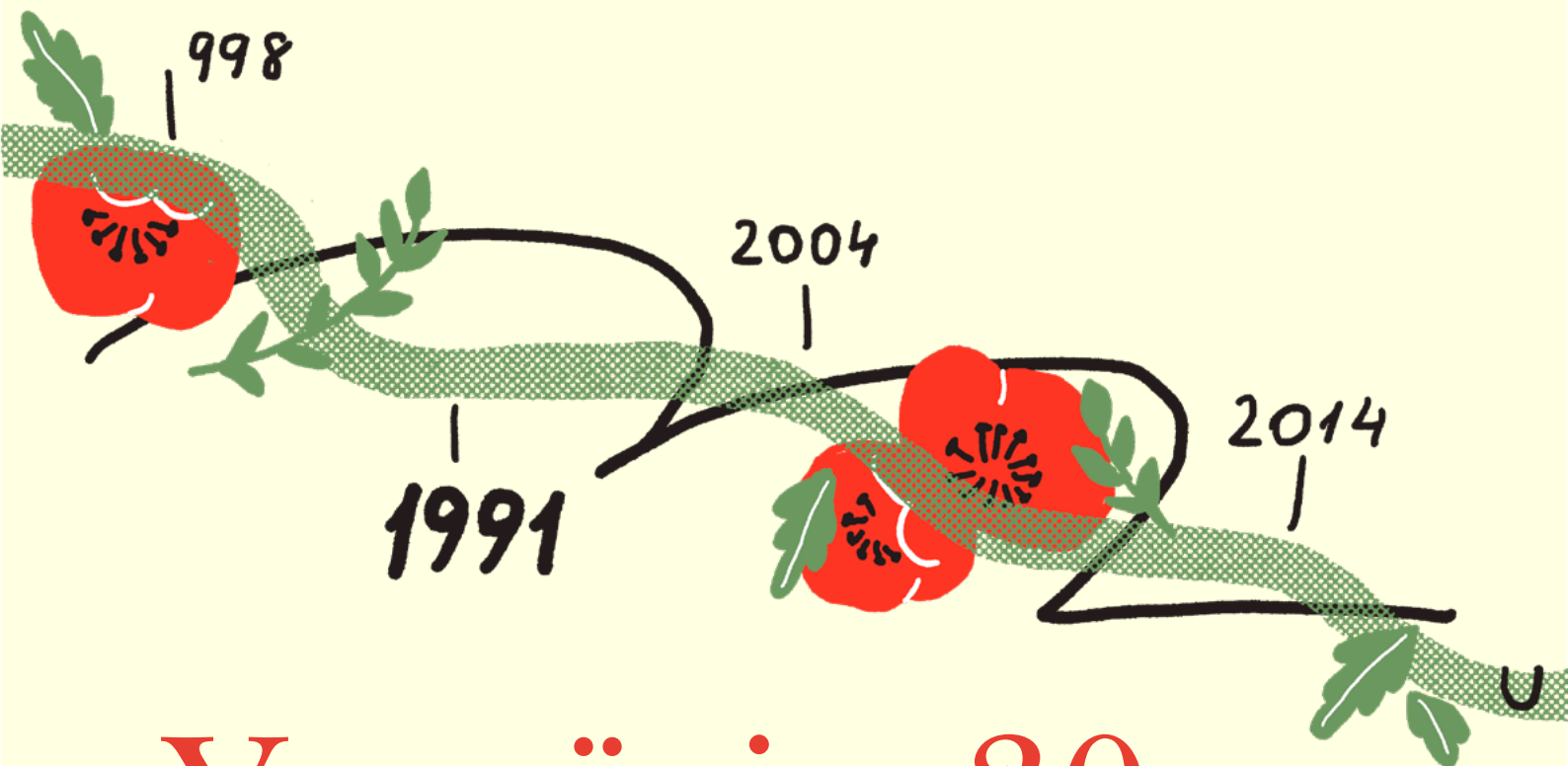

USAID
ВІД АМЕРИКАНСЬКОГО НАРОДУ

ARENA

Україні – 30.

Від Незалежності до
взаємозалежності

Що єднає і що розділяє українців після тридцяти
років Незалежності

ПРО АРЕНУ

«Арена» – це наукова програма, присвячена подоланню проблем дезінформації та агресивної пропаганди, що становлять собою загрозу демократії. Ми прагнемо розвивати плюралістичну та надійну публічну сферу комунікації, придатну для цифрової ери. Наші проєкти об'єднують наукові кола, медіа та громадянське суспільство – фахівців у галузі інформатики, журналістів та інших громадських комунікаторів, вчених у царині суспільних та гуманітарних наук. Мета цих проєктів – аналізувати, як працюють кампанії дезінформації, вивчати, який вплив вони мають на різні аудиторії, та віднаходити креативні способи протистояння.

Програма «Арена» реалізується на базі Лондонської Школи Економіки (ЛСІ) та Університету Джонса Гопкінса. Також, наша команда тісно співпрацює з українськими неурядовими організаціями. В межах проєкту України – 30, дослідники «Арени» співпрацювали з Лабораторією журналістики суспільного інтересу – наш партнер в Україні, та з Харківським інститутом соціальних досліджень.

ПРО ЛЖСІ

Заснована українськими журналістами Наталією Гуменюк та Ангеліною Карякіною, Лабораторія журналістики суспільного інтересу шукає та популяризує найкращі форми контенту суспільно-корисної журналістики в цифрову добу.

Дослідники вивчають громадську думку та тестують цей контент серед аудиторій, а медіа-архітектори розробляють редакційні стратегії на основі соціологічних досліджень та аналізу реакцій різних аудиторій.

ПРО ХІСД

Харківський інститут соціальних досліджень (ХІСД) – неприбуткова громадська організація, заснована 1999 року. У своїй діяльності Інститут є незалежним від впливу будь-яких органів й організацій, як державних, так і громадських.

Місія організації – розвиток відкритого громадянського суспільства та демократії, дотримання прав і свобод людини, підвищення рівня правової свідомості населення України.

АВТОРИ

Дослідницький колектив:

Пітер Померанцев, директор,
«Арена»

Ярослава Барб'єрі, докторантка
Бірінгемського університету

Оксана Лемішка, асоційована дослідниця, Центр сталого миру та демократичного розвитку (SeeD);
фрілансер-консультант

Денис Кобзін, директор, Харківський інститут соціальних досліджень

Марія Монтег'ю, проєктна менеджерка та дослідниця, «Арена»

Наталія Гуменюк, співзасновниця Лабораторії журналістики суспільного інтересу

Ангеліна Карякіна, співзасновниця Лабораторії журналістики суспільного інтересу

Володимир Єрмоленко, директор з аналітики в Інтерньюз-Україна; головний редактор UkraineWorld.org

Фокус-групи проводив
Харківський інститут соціальних досліджень

Дослідження було представлено програмою «Арена» за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID). Проведення цього дослідження стало можливим завдяки щирій підтримці американського народу, наданій через Агентство США з міжнародного розвитку (USAID). Зміст продукції є винятковою відповідальністю програми «Арена» та не обов'язково відображає погляди USAID або уряду США. Забороняється відтворення та використання будь-якої частини цієї продукції у будь-якому форматі, включаючи графічний, електронний, копіювання чи використання в будь-який інший спосіб без відповідного посилання на оригінальне джерело.

Дизайн звіту: Анна Шакун
Ілюстрації: Мирослава Шевченко

ЗМІСТ

**Резюме: Україні – 30.
Парадигми та шляхи в
майбутнє 5**

Вступ 18

**Незалежність – це процес, а не
подія 21**

**Стійкість та толерантність як
моделі поведінки, що становлять
стрижень українського націо-
нального характеру 25**

**Готовність українців боротися за
свої права як рушій національної
гордості та соціальної згуртова-
ності 29**

**Поп-культура як консолідуючий
чинник суспільства 34**

**Міжнародне визнання як джерело
національної гордості 35**

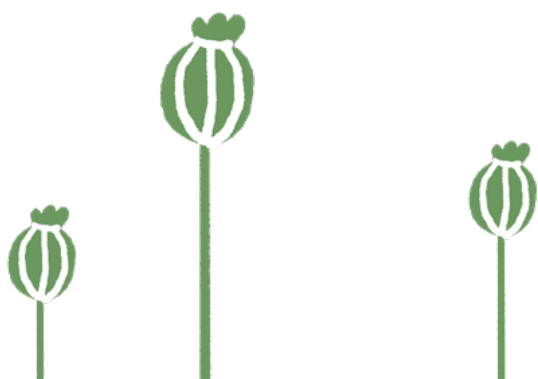
**Конфліктне почуття приналеж-
ності та прагнення до нормальності
на ТОТ 38**

**Слабке сприйняття міжрегіональ-
ної взаємозалежності співіснує з
сильним бажанням
розширення можливостей на місце-
вому рівні 44**

**Слабке сприйняття міжнародної
взаємозалежності серед
українців 52**

**Позитивні та негативні аспекти у
сприйнятті радянської спадщини в
Україні 56**

Рекомендації 47

Резюме

Україні – 30.

Парадигми та шляхи в майбутнє

Цього серпня молодій незалежній Україні виповнюється тридцять. Важлива дата, кажуть. Ми ще достатньо молоді, аби досягнути всього, чого прагнемо в житті. Але й достатньо дорослі, щоб проаналізувати наш досвід у минулому та вирішити, як розвиватися далі.

Нагода річниці дає нам можливість поміркувати над шляхом, який Україна пройшла дотепер, – в пошуках «рецептів» успіху для її майбутнього. Що думають українці з різних куточків країни про події останніх тридцяти років? Які цінності, пристрасті, моделі поведінки нас об'єднують? А які роз'єднують? Що змушує нас пишатись нашою країною, до чого ми прагнемо? І, зрештою, що для українців означає Незалежність?

Ці та подібні запитання звучали впродовж останніх шести місяців у понад 20-ти фокус-групах по всій країні, в розмові з людьми різного віку, приналежними до різних соціо-економічних контекстів та

регіонів. «Ми» – це група науковців, соціологів, журналістів, істориків та політологів з України та Великобританії. Обмеження в часи пандемії означало, що фокус-групи треба було перенести в онлайн-режим. Набір учасників із тимчасово окупованих територій (ТОТ) був особливо складним завданням.¹ Але нас здивувало і надихнуло те, що ми почули. Ми помітили чіткі закономірності у поглядах людей. Це допомогло нам виразніше накреслити шляхи, якими Україна може рухатись далі з метою зміцнити свою державність, підтримати нагальні процеси демократії та об'єднати суспільство.

На ТОТ ми провели 4 фокус-групи. Враховуючи чутливість контексту, ми адаптували наші запитання, уникаючи поточної політики і зосереджуючись більше на історії, цінностях та прагненнях.

¹ Команда визнає, що проблеми з набором учасників вплинули на репрезентативність даних, зібраних на ТОТ. Були вжиті всі запобіжні заходи, виходячи з пріоритету безпеки респондентів. Для отримання додаткової інформації, див. с. 19

Наші результати мають на меті зацікавити насамперед експертів, які впливають на публічний дискурс в Україні: найперше йдеться про давні та нові медіа; але це дослідження адресоване також всім, хто працює в царині політичних комунікацій та рекламних агенцій, представникам громадянського суспільства та, зрештою, всім тим, у кого є сторінка в соціальних мережах та кого тривожить доля країни.

В цьому документі ми спершу коротко розповімо про головні теми дослідження, а потім представимо детальніший звіт.

Ми також спираємось на попередні наші дослідження стосовно стратегій подолання «війни пам'яті» в Україні² та залучення аудиторії, вразливої до конспіративної пропаганди.³

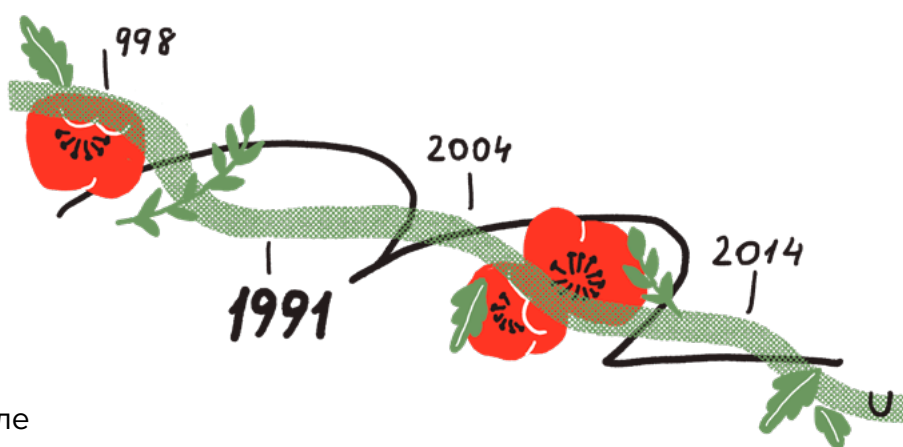
² Див. «Від “воєн пам'яті” до спільного майбутнього: подолання поляризації в Україні». За посиланням: <https://bit.ly/2UFT8hQ>

³ Див. «Чому конспірологічна пропаганда успішна і що з цим робити: Вразливість аудиторії та спротив антизахідній, прокремлівській дезінформації в Україні». За посиланням: <https://bit.ly/3rCbJfc>

А. Незалежність – це процес, а не подія

Почнемо спочатку: коли Україна стала незалежною?

Здавалось би, таке легке запитання. Але українці відповідали на нього по-різному. Наприклад, дехто згадував 1991 рік. Інші ж часто називали 2014 рік та початок війни з Росією як дату відліку. Ще інші відповідали, що Україна й досі не може називатись незалежною. Однак у даний момент більшість респондентів сходяться на думці, що Незалежність України мала дві основні переваги: по-перше, це свобода пересування після 1991 року та безвіз нещодавно; по-друге, шанс зміщення центру прийняття

рішень з далекої Москви до національної столиці – Києва – або навіть на місцевий рівень.

Тому, святкуючи важливу подію – Тридцяті річницю Незалежності України, запрошуємо **подумати не лише про дату, але й про сам процес, завдяки якому Україна стала історією успіху, якою вона є на сьогодні.**

Б. Українців об'єднують труднощі, стійкість, гідність та толерантність

Існує одне загальноприйняте кліше – Україна дуже поділена – етнічно, лінгвістично, а також стосовно партійної політики чи таких подій, як Помаранчева революція. В нашому дослідженні ми дійшли до висновку, що ця думка є далеко не цілком достовірною. Існують сильні зв'язки, які об'єднують українців, – особливо це їхні погляди та моделі поведінки.

Для початку, українців об'єднують спільно пережиті важкі часи, а також стійкість, яку вони щоразу при цьому демонстрували. Ейфорію від отримання статусу незалежності в 1991-му швидко змінив досвід труднощів, непередбачуваності та страху в часи економічної кризи 1990-х, що частково була викликана кумулятивним ефектом планової радянської економіки. Люди з усієї України з гордістю згадують, як потрібно було виявити неабияку винахідливість, щоб адаптуватися до незро-

зумілого і ворожого середовища. Всупереч викликам, більшості таки вдалося переорієнтувати діяльність, здобуваючи терміново нові знання та навички, часом зовсім несподівані. Люди скромно пояснюють, що їм просто треба було піклуватись про власні родини. Насправді ж саме завдяки зусиллям, жертвам та винахідливості кожного українця у ті нестабільні часи Україна вижила, тож сьогодні ми можемо говорити про успіхи України як незалежної держави.

Люди нам часто говорили, що саме пам'ять важких та кризових часів зближує українців. Тому нам треба більше говорити про потенціал української стійкості.

Нам треба дослідити те, як саме українці здобулися на цю витривалість в результаті пережитих труднощів. Це тонка, але важлива зміна акценту: варто позбуватися нарікань щодо того, стільки труднощів довелося українцям пережити, оскільки це може призвести до патерналістичних поглядів. Переосмислення травм минулого повинно формувати почуття гордості, стійкості та спроможності до переборення негативних обставин.

Коли ми торкалися теми політичних подій останніх тридцяти років, – таких як Помаранчева революція 2004 року та Революція гідності 2014 року, які зазвичай сприймаються як роз'єднувальні, – люди часто говорили про них виключно в об'єднуючому ключі, особливо про 2014 рік. Незважаючи на відмінні точки зору щодо політики партій під час обох революцій, ми виявили, що українці по всій країні поділяють ті самі цінності: вони цінують факт врахування їхніх голосів на виборах; вважають неправильною фальсифікацію на виборах 2004 року та неприпустимим – побиття поліцією невинних студентів у 2014 році. Українці постали на захист своєї гідності і свого майбутнього та довели, що є червоні лінії, за які не можна переступати. І було байдуже, в якому районі ти живеш, якою мовою ти говориш, чи хто ти за походженням. Революції – це джерело гордості українців. Українці пишаються тим, що вміють захищати свої права і навіть критикують своїх сусідів за «неефективні спроби скидати уряд».

Тому, досліджуючи такі, на перший погляд, роз'єднувальні теми, потрібно насамперед пам'ятати про ці основні об'єднуючі цінності «знизу».

Так само українців об'єднує війна. Саме через війну люди стали більше цінувати незалежність країни. Навіть дехто з тих, хто міг висловлювати скептичні погляди про революцію 2014 року, казав, що готовий братись за зброю та захищати Україну. Ці люди відчують, що Росія порушила щось фундаментальне, що перетнула червону лінію, що здійснила напад на «нас» і на «наше».

Українців об'єднують не лише спільні погляди та цінності. Що напевно важливіше (і найчастіше це виявляється на підсвідомому рівні), – це певний тип поведінки, глибоко сформований століттями плюралістичної історії України. Ми дійшли до висновку, що, незважаючи на існування різних і часто несумісних поглядів, українці рідко вдаються до реально нетолерантної поведінки. Навпаки, неважливо, наскільки запеклими можуть бути політичні дебати, – попри це, в приватних розмовах українці вміють бути поблажливішими до думки інших, ніж ми часто собі це уявляємо. Під час опитування фокус-груп в Об'єднаному Королівстві «брекзитери» та ті, що голосували проти, можуть навіть вчепитися одне одному в горло. В наших групах ми ніколи не стикалися з подібною поведінкою.

Добрим прикладом української толерантності є те, як респонденти чітко відчувають відмінності в історичній пам'яті різних регіонів та потребу з обережністю проводити політику примирення, критикуючи при цьому деякі інструкції зверху: «[Декомунізація] [...] Цей плюс може в одній частині України, в іншій частині як барану красна тряпка. [...] можливо це треба було робити не так якось.» **[Захід, м.н.п.]** Коли в квітні 2015 року були прийняті закони про декомунізацію, які включали заборону радянської символіки, назв вулиць та багатьох пам'ятників, пов'язаних з радянським минулим, ці закони виявились політично роз'єднуючими. І все ж таки наші фокус-групи зрештою виявили, що багато людей набагато тонше розуміють необхідність підходити до таких питань зі справжньою чутливістю.

Така толерантність в Україні, на перший погляд, може дивувати, виходячи з роз'єднуючих наративів політичного дискурсу. Та якщо подивитись на українську історію, на щоденну культуру таких космополітичних міст, як Львів, Харків, Чернівці та Одеса, здивувань стає менше. Навіть маленьке містечко Мукачеве зберігає історичну пам'ять багатьох груп. Толерантність до іншого – це ніби смак на губах страви, в якій варилося змішаними багато інгредієнтів.

То, можливо, варто перенести акцент з нескінченних дебатів-пошуків «ідей», що об'єднують українців, на менш абстракт-

ні речі, – такі, наприклад, як згуртовуючі моделі поведінки. Як саме телевізійні шоу, дебати в міських радах, рекламні кампанії та реформи можуть краще підсвітити такі моделі поведінки?

Тим не менше, важливо зізнатись, що такі існують дві групи, до яких українці ставляться напружено. Це «політики» та «люди з тимчасово окупованих територій» (ТОТ).

Політиків звинувачують у всьому. Всіх. І не важливо, чим вони займалися у минулому, – тепер вони політики, тож за своєю природою, в такому уявленні, просто не можуть діяти на користь людям. Немає майже жодного визнання навіть тих політиків, що зробили можливими чимало позитивних змін, про які люди справді згадують, – кращі послуги, дороги, безвізовий режим, високі «бонуси» децентралізації. Для багатьох українців, це все випадки «то ся зробить» (воно робиться саме по собі). Певні типи критики – справді індикатори здорового скептицизму. Але критика повинна ґрунтуватись на доказах, а не на сліпих упередженнях. **Тут медіа теж можуть зробити більше, розповідаючи про «містки», що поєднують громадян та політиків заради реалізації справ, що становлять спільний суспільний інтерес.**

Стосовно людей з ТОТ, спостерігаємо, що відчуття браку єдності відчутно зростає і з одного і з другого боку, але цьому можна зарадити. Респонденти з непідконтрольних територій почуваються забутими та маргіналізованими. Не допомагає й те, що

решта українців вважають їх «жертвами пропаганди». З опитування фокус-груп бачимо, наскільки вони здатні насправді зрозуміти та проаналізувати спрямовану на них пропаганду. Практично більшість мешканців ТОТ, з якими ми говорили, просто хочуть «повернутись до нормальності», ностальгують за життям до 2014 року. Для них сьогодення війна – то найбільш травматична подія в їхньому житті. **Відтак, з метою, аби всі українці відчували зв'язок між собою, потрібно розповідати більше чесних історій про життя на ТОТ, про обставини, які змушують людей залишитися, та про важкі рішення, які люди вимушені приймати в цих умовах.**

Навіть спортивна підтримка на ТОТ може дати нам побіжне уявлення (хоч лише побіжне!) про те, як люди з невідконтрольованих територій ідентифікують себе з ширшими (національними) громадами. Говорячи про «нас», не було послідовності:

Здебільшого асоціації були з Україною:
«До сих пор болю за Україну.»
[Луганськ]

Іноді з Росією:
«Россия и Украина - это все наши.» [Донецьк 1]

В інших випадках – з самим містом Донецьком:
«Шахтер – ні донбаські, ні київські, вони були нашими.»
[ОПЧЛЗ]

Більшість людей, з якими ми говорили, – здебільшого студенти та представники менш освічених верств – почуваються покинутими та обуреними тим фактом, що права людини порушуються з боку сепаратистської влади. Через обумовленість вибору респондентів такі думки не обов'язково є притаманними всьому регіону, проте вони все ж наявні, – і про це теж потрібно говорити. Українські медіа та інші ресурси можуть демонструвати, наскільки все ж таки є можливою реінтеграція та бажана «нормальність». Молодшим мешканцям ТОТ Україна може запропонувати нормальність через європейське майбутнє, включно з можливостями у сфері освіти, професійного формування та подорожей.

В. «Коли ви відчуваєте гордість від того, що ви – українець?»

Це ще одна тема, яка не лише зібрала однакові відповіді, але ще й дуже нас здивувала: люди почувають гордість, коли Україна отримує міжнародне визнання.

Люди пишаються, коли за кордоном їх визнають українцями (а не росіянами). Вони з гордістю розповідають, що їхні діти, які вчилися і працюють за кордоном, змогли досягти успіху в інших країнах. Багато хто згадує виграні міжнародні спортивні змагання – такі, як Олімпійські Ігри, – коли серце стискалось у грудях від гордості у момент підняття українського прапора.

Майже всі респонденти говорять про **УЄФА Євро-2012** як найбільш об'єднуючу подію в країні. Захід також отримав високу оцінку за стимулювання розвитку інфраструктури і економічного зростання, а особливо – за покращення світового іміджу України. Один респондент з TOT

навіть сказав, що проведення Євро-2012 в країні «означало також і її політичний успіх».

Тому коли ми говоримо про Україну, **потрібно пам'ятати про це наполегливе бажання міжнародного визнання**. Це означає, що варто зображувати Україну не лише як жертву, що просить допомоги, але й з'ясовувати та поширювати інформацію про те, як і де Україна та українці роблять свій внесок у світову спільноту. Зрештою, задля захисту демократичних цінностей та людських прав Україна протистоїть сильному ворогові, який поступово стає країною-парією на міжнародному рівні. Незважаючи на війну, Україна успішно проводить вільні та чесні вибори. Цим варто пишатися.

Г. ● Від Незалежності до взаємозалежності

Ми справді знайшли багато думок, бажань, моделей поведінки, що об'єднують українців. Але ми також помітили брак інших, надзвичайно важливих параметрів. Сильні нації будуються на почутті взаємонеобхідності їхніх мешканців одне в одному.

Люди з одного регіону переважно добре розуміють, що їхній добробут та успіх залежать також і від решти країни. В Україні таке відчуття взаємопов'язаності залишається слабким.

«Ми не є залежними один від одного. Я рахую, що кожна область, кожен регіон, вони практично є самодостатніми. Всюди росте хліб, картопля, морква, буряк.»

[Захід, м.н.п.]

Більшість українців переконані, що області та регіони не пов'язані між собою: Лише молодші покоління та громадяни, які часто переселялися між регіонами, говорили про міжрегіональну взаємозалежність та особливі риси різних областей. Але й ті були доволі стереотипні: Захід – «серце» України, Схід – потужний індустріальний хаб. Багато областей, – такі як Сумська, Вінницька, Миколаївська, – просто відсутні на ментальних мапах українців.

IN → DEPENDENCE
INTER ←

Тому українці, зрозуміло, захоплені ідеєю децентралізації та локалізації капіталу і повноважень, а отже, сприймають можливість поділити владу з далеким центральним урядом як одну з найбільших переваг незалежності. Але необхідно знайти баланс між прагненням до децентралізації та цілеспрямованими спробами пояснити, наскільки різні регіони насправді залежать один від одного. Уявлення про себе як про спільність об'єднаних регіонів, що ефективно доповнюють одне одного, має стати національним досвідом. Справа в тому, що така взаємозалежність таки існує. **Пронеї лише потрібно більше говорити і на ній потрібно більше акцентувати увагу в публічному просторі, починаючи від ток шоу і розважальних програм до державних комунікацій.**

Також з'являється шанс переосмислити стосунки з людьми ТОТ та їхню роль в Україні. Війна повільно руйнує міф, що «Донбас годує Україну». Власне, тамтешні респонденти висловлювали занепокоєння, що Донбас не є незамінний і що Україна «може справитись без нього»:

«Донецк, Донбасс, он важен и нужен, но я бы не сказал, что он настолько уникален.»

[Донецьк 2]

Так відкривається простір для нової розмови про роль Донбасу в Україні – і про те, як він може долучитись до побудови спільного блага.

Брак відчуття взаємозалежності теж впливає на те, як українці бачать світові відносини. Чимало наших респондентів прирівняли незалежність країни до свободи від будь-яких міжнародних зобов'язань. Частково таке проблемне бачення походить від браку громадянської освіти, яка б пояснювала правила міжнародної співпраці та роль різних міжнародних організацій. Але можуть існувати також і глибші аспекти проблеми, які потребують додаткового дослідження.

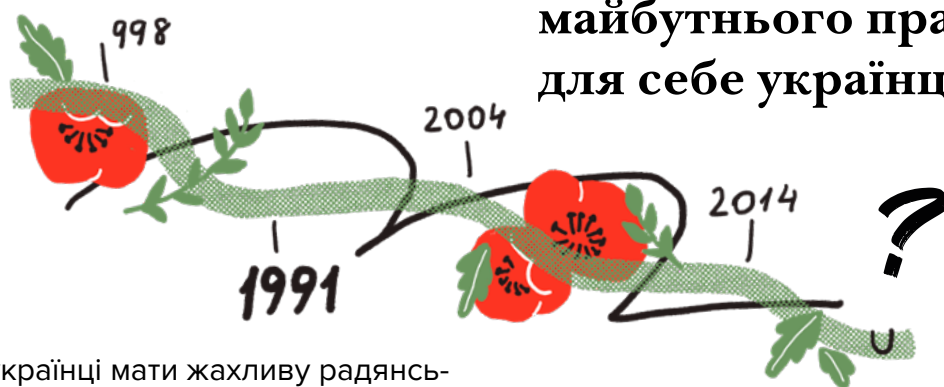
На особистому рівні більшість учасників наших фокус-груп асоціювали незалежність з фінансовою самостійністю та можливістю «робити, що заманеться». Лише декілька учасників говорили про свободу також у ключі відповідальності, – зокрема й про те, що особисті цілі мають перебувати в гармонії зі спільними потребами суспільства. Розвиток співпраці з сусідніми регіонами, медіа, що наголошують на активній залученості людей, та програми, які розповідають про роль кожного мешканця області в житті спільноти, можуть допомогти повернути такий тренд в позитивне русло. Лише коли люди зрозуміють, що їхня щоденна поведінка безпосередньо впливає на добробут всієї спільноти, вони зможуть бути відповідальним за (а відтак і впливати на) життя своєї області, країни та світу в цілому.

В синтезі: українцям потрібно краще усвідомити, наскільки вони насправді взаємозалежні як у своїй країні, так і на міжнародному рівні, але це цілком може початися з більшого усвідомлення їхньої взаємозалежності на мікрорівні.

Д ● Історія для майбутнього

Ми запитали людей про Радянський Союз. Респонденти з усієї країни, включно із Заходу України, розповідали, що, з їхньої точки зору, такі були «позитивні речі», на сьогодні втрачені: безкоштовна медицина, добра освіта, індустріальний потенціал. Водночас практично всі (включно з людьми зі Сходу) говорили про руйнівну силу СРСР: Голодомор, Чорнобиль, Пакт Молотова-Ріббентропа – все це було згадано разом з виявами патерналістської ментальності, яка досі заважає розвитку України.

Чи хочуть українці мати жахливу радянську практику постійного порушення прав людини? Якого соціального забезпечення бажають для своїх дітей? Правда про те, що «могутня» радянська промисловість насправді була близькою до колапсу і в кожному разі непридатною до функціонування в умовах сучасного світу, повинна стати загальновідомою. Але слід також підкреслювати, що промислові галузі радянського минулого не «втрачені», а скоріше реформовані та адаптовані таким чином, щоб вони змогли обслуговувати нові ринки та задовольняти повсякденні потреби людей. Що насправді змінилося, – це те, що вищезгадані галузі вийшли за межі радянської моделі, сформованої на основі геополітичних пріоритетів, де надавалась перевага військовому прогресу над соціальним добробутом.

Про змішане ставлення до минулого можна говорити конструктивно. Потрібно висвітлювати більше негативну спадщину Радянського Союзу – справжній стан медицини та широку практику фіктивного працевлаштування.

Але будь-який аналіз радянського минулого варто робити у світлі питання про те, якого ж майбутнього прагнуть для себе українці.

Деякі українці бояться майбутнього, але більшість дивляться на нього з оптимізмом. Вони прагнуть, аби країна розвивалась таким чином, щоб, як сказав один респондент з ТОТ, «тоталітарні прояви не порушували демократичні цінності». Накреслити, куди країна рухається насправді, так само важливо, як і зрозуміти тривалий шлях, який вона пройшла. І це повинна бути дискусія національного масштабу, добре вбудована в міжнародний контекст: як саме майбутнє України пов'язане з її місцем у міжнародному співтоваристві? Це щоденна вправа задля усвідомлення своїх сильних сторін, з належним простором для іронічного визнання своїх слабкостей, які разом дозволяють українцям розбудувати сміливо плани на майбутнє.

Е. Що можуть зробити медіа?

По-перше, час визнати вкрай прикру правду. Мало хто дивиться новини. Українці втомлені від постійного тиску негативних та політичних повідомлень. Обтяжені щоденними турботами, українці шукають розраду в поп-культурі та розвагах.

На практиці – у поп-культурі по телебаченню (для старших поколінь) та в соціальних мережах (для молодших). Виявляється (сюрприз, сюрприз!), «поптеймент», або ж популярно-розважальний контент, залишається найпоширенішою платформою для спілкування з масовим глядачем. Врешті, не лише в Україні.

В наших фокус-групах люди звучали втомленими і змученими при обговоренні політичних тем. Але вони виявляли ентузіазм, коли згадували як у 90-х дивились програми «Маски-шоу», «95 квартал», «Євробачення», «Територія А», «Караоке на майдані», «Роксолана» тощо. Одні й ті самі зірки були названі всіма респондентами: Руслана, Святослав Вакарчук, Олександр Пономарьов, Ірина Білик, і також національний герой зі Заходу на Схід – Кузьма. Однак найпривабливішою та найбільш об'єднуючою подією в історії України стало Євро-2012. Також учасники з ТОТ дивляться російські канали про здоровий спосіб життя, які здебільшого зображують стиль життя доволі

«західний». Парадоксально, це означає, що саме Росія – країна, практично відлучена від міжнародного співтовариства, – представляє західний спосіб життя на ТОТ завдяки домінуванню своїх ЗМІ. Українські ЗМІ повинні скористатися цим попитом на програми про західний спосіб життя, набуваючи конкурентної переваги та демонструючи, що саме Україна може запропонувати цей амбіційний триб життя, а також практичні можливості для його реалізації, зокрема завдяки безвізу та міжнародній інтеграції, яку безвіз представляє.

Поп-культура і в нових і в старих медіа, – це окремий простір, де Україна може заново себе самоствердити. Тому відповідальність креативних продюсерів та людей з цієї сфери – величезна.

Ми повинні повалити масивну стіну між тим, що дарує розвагу, – і тим, що виховує суспільну відповідальність. Ці два орієнтири можуть і повинні йти пліч-о-пліч. Для того,

щоб завоювати серця та думки українців, кожна програма має ставити питання про те, які ж цінності вона прагне поширювати. І тут не йдеться про «маркетинг» України, а про свідомий підхід до здорової розмови з глядачами про те, хто ми є і куди рухаємось. Потрібно зробити справжній внесок в розбудову й формування потужнішої та автентичнішої публічної сфери в громадянському ключі.

Виходячи з нашого дослідження, акцент має бути поставлений на трьох принципах: залучення, взаємозалежність та визнання.

1 Залучення:

Люди відчують значний розрив між собою та владою. Вони також не довіряють ЗМІ, багато хто відчуває себе непочутим.

ЗМІ повинні відігравати активну роль, допомагаючи людям відчувати себе заангажованими в суспільних процесах. Це спричинить кардинальну зміну в системі рішень стосовно модальностей та мети роботи ЗМІ. Продюсери повинні використовувати соціальні дослідження, щоб розуміти занепокоєння людей. Вони мають спиратись на новітні методики «журналістики залучення» (англ. «engagement journalism») заради того, щоб контент їхніх передач більше відповідав потребам людей.⁴ Журналістика залучення означає, що ЗМІ не просто подають контент, а стають службою в інтересах суспільства. ЗМІ стають силою, завдяки якій люди можуть здійснювати зміни в суспільстві. Це включає все – починаючи від залучення людей до редакційного процесу (таким чином вони до-

помагають журналістам вибирати і коригувати актуальні тематики), – аж до подальшого вивчення впливу контенту задля того, щоб з перших вуст почути, як такий підхід розширює можливості залучення громадян. Це означає випробувати формати, які заохочують громадянську участь: запрошення до студії, участь в опитуваннях у соціальних мережах, відвідування цифрових засідань міських рад та публічні дискусії.

Залучення та розширення можливостей за допомогою ЗМІ повинні йти паралельно із державною стратегією, спрямованою на демократизацію процесу прийняття політичних рішень через онлайн-участь. Україні слід розглянути світовий досвід таких ініціатив, як, наприклад, онлайн-участь у місцевому бюджетуванні.⁵ Наші дослідження показують, що українці розглядають перехід влади від віддалених еліт до нижчих рівнів управління як одну з ключових переваг Незалежності. Як можна використати традиційні та соціальні медіа для посилення цього процесу?

Але такий підхід, орієнтований на залучення громад, стосується не лише політичних питань. Це дає змогу використовувати художній та розважальний контент для дослідження глибших проблем, що стосуються життя людей, – проблем, які часто залишаються неартикульованими в поп-культурі. Наприклад, дослідження «Арени» показали, що українці мають глибоку потребу в пізнанні буремних 90-х років, а також пізніх радянських травм, –

⁴ Наприклад, див. навчальні програми «Журналістика залучення» (Engagement Journalism) при Craig Newmark Graduate School of Journalism та роботу компанії Hearken.

⁵ Див.: «Knowledge: Participatory budgeting and the Porto Alegre Model». За посиланням: <https://bit.ly/3BbAsq> - Еплбаум, А.; Померанцев, П., «Як Загасити Сміттєвий Вогонь Демократії» (англ. How to Put Out Democracy's Dumpster Fire). The Atlantic (Квітень 2021). За посиланням: <https://bit.ly/3BbAsq>

таких, скажімо, як війна в Афганістані.⁶ У найкращому випадку такий підхід, орієнтований на залучення громад, дозволяє ЗМІ досліджувати проблеми, що непокоять суспільство, допомагаючи вивести їх у площину публічного дискурсу. Поки ці проблеми знаходяться в приглушеному стані в суспільній свідомості, цей застійний резервуар занепокоєння може бути використаний пропагандистами. ЗМІ та поп-культура повинні бути «ближчими» до людей, ніж пропагандисти.

6 Див. «Від «воєн пам'яті» до спільного майбутнього: подолання поляризації в Україні», сс. 42, 60–1, 65. За посиланням: <https://bit.ly/3ygFlgh>

2 Взаємозалежність

Сильна держава будується на спільності цілей, на потребі громадян співпрацювати між собою задля досягнення успіху. Власне, саме цього почуття бракувало серед наших респондентів. Іронія в тому, що, звичайно, Україна глибоко взаємозалежна, – але комусь потрібно перетворити українську реальність на суму несумісних між собою історій.

Нам потрібні медіа, які будуть розповідати про те, як українські бізнеси збирають людей з різних куточків країни, як люди допомагають одне одному в часи кризи задля спільної боротьби за універсальні права, і як всі ці процеси відбуваються в українському дусі толерантності та емпатії.

Цього можна досягти частково за допомогою класичного жанру ток-шоу, де пред-

ставлені голоси з усієї країни, але й інші, більш розважальні реаліті-шоу та художні формати також можуть виявитися ефективними. Розгляньте приклад документального фільму про те, як українські робітники заводу переходять від радянських до сучасних методів виробництва, або художній фільм про те, як звичайні українці допомагають одне одному вижити, незважаючи на труднощі 1990-х. Такі шоу, зосереджені на темі спільної праці українців задля майбутнього, можуть легко викликати почуття гордості та солідарності.

3 Визнання

Люди потребують, аби їхнє життя відображалось достовірно, а також їм потрібне почуття гідності. Фокус-групи з усієї країни показали, наскільки важливе для людей міжнародне визнання України – від спортивних перемог до наукових здобутків. Медіа можуть передати глядачам відчуття, що вони причетні до спільноти, яка інтегрована у світ – і яку цей світ визнає.

Одна з подій, до якої знову і знову поверталися учасники, – Євро-2012. У людей з ТОТ ця подія викликала ностальгію за довоєнними часами. Для українців з решти країни це був символ того, як вони разом працювали та досягли успіху, який отримав міжнародне схвалення. Подія Євро-2012 також створила відчуття, що світ – по-справжньому відкритий, з дружніми гостями з усіх широт, які відвідували Донецьк та інші українські міста. Наступного року річниця Євро-2012 буде золотою нагодою для пожвавлення та підсилення цих почуттів.

Вступ

30-та річниця Незалежності України становить собою унікальну можливість перезапустити дискурс про те, чого на сьогодні досягла Україна і в якому напрямку вона рухається. Це дослідження відображає прагнення замінити нав'язані ззовні наративи щодо будувannya нації новою візією України, а саме: візією держави, якою її бачать самі українці у всьому різноманітті їхнього походження та їхніх поглядів.

Цей Звіт підсумовує основні висновки дослідницького проекту про перші 30 років Незалежності України, який був здійснений дослідниками Програми «Арена» у співпраці з Лабораторією журналістики суспільного інтересу (ЛЖСІ) та Харківським інститутом соціальних досліджень (ХІСД). Це дослідження спиралося на онлайн-опитування 20-ти фокус-груп (змішаних за віком та рівномірно розподілених за статтю).

Опитування проводились трьома циклами з січня по березень 2021 року. Проєкт підтриманий Бюро USAID з ініціатив перехідного періоду (OTI) в рамках Української ініціативи зміцнення громадської довіри II (UCBI II).

Даний Звіт спирається на наше попереднє дослідження «Від “воєн пам’яті” до спіль-

ного майбутнього: подолання поляризації в Україні», в якому ми виявили, що українці готові конструктивно займатися чутливими темами, пов’язаними з історичною пам’яттю (особливо стосовно радянської спадщини), коли про ці теми ведеться мова через підхід «від персонального до загального», а не навпаки, роблячи акцент на особистому досвіді людей та на перспективі, орієнтованій на майбутнє.⁷ Цей Звіт використовує подібний підхід в аналізі ключових тем, які постають в рамках дискусій по всій країні щодо питань Незалежності України та перспектив її майбутнього розвитку.

Рекомендації наприкінці даного Звіту адресовані насамперед представникам українських медіа та громадянського суспільства, які, разом взяті, відіграють ключову роль у формуванні публічного дискурсу як в самій Україні, так і за її межами.

⁷ Див. «Від “воєн пам’яті” до спільного майбутнього: подолання поляризації в Україні», сс. 10–11 та 65–6. За посиланням: <https://bit.ly/2UFT8hQ>

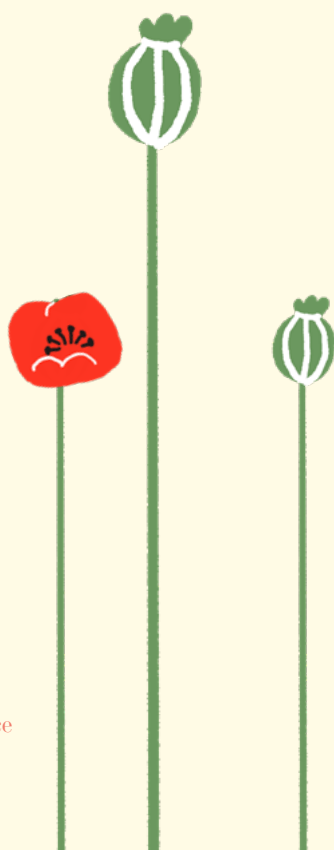
Оригінальні цитати у знесках допомагають проілюструвати, як висновки, викладені у Звіті, виводилися на основі відповідей учасників. Єдиними характеристиками, конкретно зазначеними, є макрорегіон респондентів [Захід/Центр/Схід/Південь]⁸, розмір їхнього населеного пункту (менше або більше 50 тис. жителів: малий – [м.н.п.] та великий – [в.н.п.]), проживають вони на ТОТ⁹ чи ні [ТОТ], а також належать вони до наших молодших груп віком від 18 до 24 років чи ні [молодь]. Наша гіпотеза про те, що брак економічної безпеки може обумовлювати певний тип відповідей, не підтвердилась, тож саме тому самооцінка респондентів щодо власного економічного становища не була включена.

8 Відповіді у знесках фокус-групи з учасниками, які переїхали з одного регіону в інший в межах України, зазначені як [люди, які змінили місце проживання].

9 Відповіді у знесках фокус-групи на ТОТ другого циклу також уточнюють [Донецьк], [Луганськ] та особи, які переміщуються через лінію зіткнення [ОПчЛЗ].

Потрібно зробити методологічне уточнення. Оскільки існує мало даних з ТОТ, будь-які додаткові уявлення про світогляд людей, які там проживають, вже є надзвичайно цінними самі по собі. Тим не менше, фокус-групи, які формуються на ТОТ, стикаються з методологічними питаннями, які не стосуються решти країни, а проблеми з набором учасників на ТОТ неминуче впливають на репрезентативність нашої вибірки. Іншими словами, учасники, що бажають брати участь у таких онлайн-дискусіях, навряд чи будуть репрезентативними для ширшого населення регіону, яке залишається інформаційно ізольованим, і де свобода слова може становити ризик для особистої безпеки місцевих жителів.¹⁰

10 Всім учасникам з ТОТ було надано можливість вимкнути своє відео під час онлайн-дискусій.

Фокус-групи

Перший цикл

- 1 **Захід, великі населені пункти**
(>50 тис. жителів)
- 2 **Захід, малі населені пункти**
(<50 тис. жителів)
- 3 **Центр, великі населені пункти**
(>50 тис. жителів)
- 4 **Центр, малі населені пункти**
(<50 тис. жителів)
- 5 **Південь, великі населені пункти**
(>50 тис. жителів)
- 6 **Південь, малі населені пункти**
(<50 тис. жителів)
- 7 **Схід, великі населені пункти**
(>50 тис. жителів)
- 8 **Схід, малі населені пункти**
(<50 тис. жителів)

Другий цикл

- 9 **Донецьк (1)**
- 10 **Донецьк (2)**
- 11 **Луганськ**
- 12 **Особи, які переміщуються через лінію зіткнення**
- 13 **Всі позитивно оцінили своє економічне становище, різні регіони, різні населені пункти**
- 14 **Всі позбавлені економічної безпеки, різні регіони, різні населені пункти**
- 15 **Всі з малих і великих населених пунктів, різні регіони, різні самооцінки щодо свого економічного становища**
- 16 **Всі з малих населених пунктів, різні регіони, різні самооцінки щодо свого економічного становища**

Третій цикл

- 17 **Всі віком 18-24 з тимчасово окупованих територій (ТОТ)**
- 18 **Всі віком 18-24 Заходу та Центру України**
- 19 **Всі віком 18-24 з Півдня та Сходу України**
- 20 **Всі переїхали з одного регіону в інший, різні регіони**

Ключові висновки

1 Незалежність – це процес, а не подія: Україна стає історією успіху держави

Молоді українці, в тому числі на ТОТ, мають великі очікування від своєї країни. Вони хочуть бачити підвищення рівня життя, поліпшення системи соціальних послуг, збільшення можливостей працевлаштування для молоді та подальше скасування обмежень на закордонні поїздки.

На запитання про те, **чого вони очікують від своєї країни**, молоді учасники по всій Україні наголосили на **збільшенні можливостей працевлаштування для молоді**,¹¹ **підвищенні рівня життя та поліпшенні загальної економічної ситуації**, щоб пенсіонери «не мали рахувати копійки, коли йдуть до супермаркету».¹² Деякі респонденти також наголосили на важливості

11 “больше возможностей для молодежи, [...] много молодежи уезжает за границу [...] из-за того, что у нас просто нет возможностей, нет рабочих мест в достаточном количестве.” [молодь, Центр, м.н.п.]

12 “повышение заработной платы, и чтобы у нас пенсионеры не считали копейки, заходя в супермаркет.” [молодь, Центр, в.н.п.] || “от страны бы я хотел, чтобы страна развивалась и увеличивала свое материальное положение, ВВП и т.д.” [молодь, Центр, м.н.п.] || “финансово она чтобы была стабильной.” [молодь, Схід, в.н.п.]

вдосконалення системи охорони здоров'я та освіти,¹³ **розширення подальшої свободи подорожей шляхом лібералізації візового режиму**¹⁴ та **припинення війни**.¹⁵ Інший учасник дорікнув українцям за те, що вони «звинувачують уряд у всьому», не-достатньо працюючи при цьому над своїм «інтелектуальним» та «моральним» саморозвитком.¹⁶

Подібним чином відповіді молодих учасників з ТОТ також виявили чіткі очікування від державних інституцій та **високий рівень медіаграмотності та політичної зрілості**. Зокрема, ці відповіді містили **неявну критику щодо неефективності влади де-факто**, особливо з точки зору **низького рівня життя та неякісних державних послуг**. За словами одного з учасників, «люди можуть дозволити собі лише шматок хліба» і більше не здатні «жити нормальним життям», як за української влади, тоді як фінансове становище регіону потрібно

13 “я хотел бы от страны, чтобы она выполняла то, что написано в той же конституции, то есть это бесплатное образование, бесплатная медицина.” [молодь, Центр, м.н.п.] || “в моем городе очень плохое обучение, и я бы хотела, чтобы его как-то улучшили.” [молодь, Схід, м.н.п.] || “медицина у нас не самая лучшая по сравнению с другими странами, и то, что касается учебы [...] это во всех гранях каких-то она не достает.” [молодь, Схід, в.н.п.]

14 “было бы супер, если бы дальше развивали эти свободные кордоны, то есть безвиз.” [молодь, Захід, м.н.п.]

15 “хотелось бы [...] чтобы война закончилась.” [молодь, Південь, в.н.п.]

16 “Я больше ожидаю не столько от правительства, сколько даже от граждан Украины – это развития. [...] интеллектуального [...] и морального [...] у нас люди не привыкли ценить даже то, что дают. И пытаются правительство обвинить во всех смертных и не смертных грехах.” [молодь, Південь, м.н.п.]

стабілізувати задля того, щоб «вони» (тобто органи влади де-факто) «перестали красти у нас».¹⁷ Один із учасників згадав «основні права людини» як ключове очікування від уряду на протипагу «тоталітарним проявам» з боку владного керівництва де-факто.¹⁸ На цьому тлі, молодь на ТОТ висловила **позитивне ставлення респондентів до західних стандартів життя, державних послуг та можливостей у сфері освіти.**¹⁹

“Я ожидаю от государства – это реализация базовых человеческих прав. Когда у нас демократические принципы не попираются какими-то тоталитарными проявлениями.”

[молодь, ТОТ]

17 **Всі [молодь, ТОТ]:** “на данный момент зарплаты такие, что люди зарабатывают себе только на кусок хлеба. Мы не можем себе позволить куда-то поехать, отдохнуть, нормально зарабатывать и нормально жить, пусть даже так же, как мы жили до этого всего при Украине. [...] Финансовый вопрос сейчас самый актуальный. [...] как минимум, перестанут у нас забирать.” || “хочется самореализоваться, и финансовый вопрос играет роль, хотелось бы больше нам зарабатывать.” || “налаживание экономики, подъем уровня жизни хотя бы незначительный, [...] налаживание банковской системы, которая отсутствует полностью.”

18 “я ожидаю от государства – это реализация базовых человеческих прав. Когда у нас демократические принципы не попираются какими-то тоталитарными проявлениями.” **[молодь, ТОТ]**

19 **Всі [молодь, ТОТ]:** “привлекают европейские страны тем, что уровень жизни, конечно, уровень медицины, уровень образования на порядок [...] выше, чем у нас здесь. [...] Очень много возможностей, которые, к сожалению, сейчас не доступны здесь.” || “в Европе дают возможность заниматься наукой, заниматься исследованиями, [...] людей из всего мира туда пытаются принять.”

Хоча молоді учасники з ТОТ наполягали на важливості голосування, вони **критикували низький рівень політичної зрілості серед виборців.** Один респондент запропонував запровадити «тести на політичну грамотність».²⁰ Інший респондент скаржився на спадщину радянського «тоталітарного минулого», через яку люди в пострадянських країнах мають вкорінений принцип, що «все вирішено», тому їм важко повірити, що вони можуть «вплинути на владу».²¹

20 “голосовать должны только те люди, которые сдают тест на политическую грамотность или хотя бы на какие-то азы школьной программы.” **[молодь, ТОТ]**

21 “Мнение о том, что все решено, – этот принцип укоренился у жителей стран бывших СНГ, у тех, которые еще не прошли вот этот путь демократического транзита, базовые демократические ценности не укоренились, у нас нет еще понимания того, что власть можно поменять, что можно как-то повлиять на власть. Вот это тоталитарное прошлое, которое все еще довлеет.” **[молодь, ТОТ]**

Хоча багато молодих українців планують назавжди переїхати за кордон (здебільшого з професійних причин),

дедалі більша кількість людей розуміє **міграцію як досвід формування, що дозволить молодим українцям зробити позитивний внесок у розвиток своєї країни після повернення.**

“я бы поехала на какой-то период времени за границу, чему-то обучилась новому, того, что нет в нашей стране, и приехала бы в нашу страну и уже с новыми знаниями, делала бы что-то для нее”

[молодь, Схід, в.н.п.]

Більшість молодих респондентів поділяла прагнення **досягти успіху у своїй професійній галузі та гарантувати фінансову стабільність у майбутньому.**²²

Деякі респонденти наголосили на **необхідності виїхати за кордон через відсутність належних можливостей для працевлаштування в Україні.**²³ Однак відповіді були неоднозначними, оскільки така ж сама частка респондентів

наголосила, що вони **хотіли б повернутися до України / залишитися** та зробити власний внесок у розвиток країни.²⁴

Тут цікаво провести деякі паралелі з відповідями від учасників з ТОТ. Здається, що **невизначеність є загальним типовим ментальним станом серед жителів ТОТ.** Поряд із загальним відчуттям втоми від конфлікту, фактично всі учасники з ТОТ змушені зосереджуватися виключно на проблемах сьогодення, а отже,

²² “я зараз поставив собі за мету вивчити програмування хоч якось, і знайти собі роботу в цій сфері.” [молодь, Захід, м.н.п.] || “Закінчити університет, це перше. [...] якось розвиватися, скоріше за все розвиватися і вивчати різно багато мов.” [молодь, Захід, в.н.п.] || “я бы занималась бы, более детально изучила страхование, так же я подключила б себе немецкий и французский язык, [...] для начала сделать хорошую финансовую подушку.” [молодь, Центр, в.н.п.] || “закончить университет, куда-то пойти работать, но какой-то конкретики нету.” [молодь, Центр, м.н.п.]

²³ “Я вижу свое будущее в основном не в Украине, я уеду за границу, хочу связать в основном со сферой ИТ.” [молодь, Південь, в.н.п.] || “Возможно, виїхати за кордон, так як в Україні художники, к сожалению, не сильно ценятся и не дуже их воспринимают.” [молодь, Схід, м.н.п.] || “Хотелось бы конечно найти работу в Украине, [...] Но, как таковых возможностей по моей профессии в нашей стране я не бачу, чтобы мне могли принести нормально деньги и работу стабильную, поэтому, естественно, что я буду пытаться попасть за кордон.” [молодь, Схід, м.н.п.] || “Я планирую развиваться в своей сфере любимой [...] Но, к сожалению, не в нашей стране, потому что [...] у нас этих возможностей нет.” [молодь, Центр, м.н.п.]

²⁴ “мне бы хотелось путешествовать по миру, [...] но это не на всю жизнь. Чтобы я вернулась в свою страну и делала что-то для нее полезное, не только за границей.” [молодь, Схід, в.н.п.] || “я также думаю поехать за границу, получить там какие-нибудь знания, либо узнать культуру других стран и попробовать возможно там поработать, но все сбережения я все равно буду стараться приносить в свою родную страну, чтобы она улучшалась и прогрессировала.” [молодь, Схід, м.н.п.] || “я бы поехала на какой-то период времени за границу, чему-то обучилась новому, того, что нет в нашей стране, и приехала бы в нашу страну и уже с новыми знаниями, делала бы что-то для нее” [молодь, Схід, в.н.п.] || “учиться чему-то, чего нет в Украине, и реализовывать это именно в Украине, так бы еще хотел, чтобы развивать свою страну вот этим.” [молодь, Південь, в.н.п.]

їм складно планувати майбутнє.²⁵ Один з учасників сказав, що вони відчували, немовби регіон був повернутий назад на 100 років.²⁶ Другий учасник скаржився, що «почуття незалежності пропало» після подій 2014 року.²⁷

“С 2014-го года пропало ощущение независимости.”
[Донецьк 2]

“На данный момент сложно судить о том, какое будет будущее нашего региона, потому что вообще непонятно, что будет завтра.”
[молодь, ТОТ]

25 “в этой нестабильной ситуации вообще ни о чем говорить нельзя. Сегодняшним днем живем, и сейчас” [Луганськ] || “Если в 2014-2015 мы думали, что это вот-вот закончится, то сейчас мы знаем, что это не закончится никогда, мы живем постоянно в состоянии войны.” [ОПЧЛЗ] || “Что-то предсказывать нереально, потому что не знаешь, что будет через месяц, через два или через год, ни к чему нельзя быть готовым.” [ОПЧЛЗ] || “Определенности у нас нет. Определенности бы очень мне хотелось, пусть она даже будет отрицательная. Но, тем не менее, мы бы точно знали, к чему готовиться и как рассчитывать свои дальнейшие шаги. Этого, к сожалению, у нас нет. Поэтому загадывать на 10 лет я лично не берусь никак.” [Донецьк 2]

26 “За 30 лет начало что-то устаканиваться, какая-то стабильность, а сейчас у нас такое впечатление, как будто нас на 100 лет назад откинуло. Как будто мы в 1917 году.” [Луганськ]

27 “с 2014-го года пропало ощущение независимости.” [Донецьк 2]

Молоді респонденти з ТОТ не є винятком у плані цієї загальної тенденції на ТОТ.²⁸ Однак їхні відповіді показали **вищий рівень почуття власної свободи волі** в порівнянні зі старшими учасниками.²⁹ Наприклад, двоє молодих респондентів надали велику вагу поняттю **«самореалізація»**, водночас скаржачись на невизначеність, пов'язану з політичною ситуацією в регіоні.³⁰ Це сильне почуття свободи волі можна було також побачити у різних підходах, де ставився акцент на значенні «успіху»: «самореалізація» у своїй професійній галузі,³¹ «залишення свого сліду»,³² постійне досягнення певних цілей,³³ поряд з прагматичнішими поняттями, такими, як життя у «достатньо комфортних умовах»,³⁴ «сімейний та фінансовий добробут». Можна стверджувати, що це виразно виявлене почуття власної свободи волі є зокрема безпосереднім результатом відсутності інституцій в ТОТ, на які можна покластися.

28 **Всі [молодь, ТОТ]:** “На данный момент сложно судить о том, какое будет будущее нашего региона, потому что вообще непонятно, что будет завтра.” || “наш регион останется очень долго непризнанным, что очень плохо повлияет на его судьбу.” || “Очень сложно представлять это, у нас с каждым днем все меняется и не знаешь, что завтра будет.” || “Очень сложно строить какие-то догадки о будущем нашего региона, когда каждый день обстановка меняется.” || “Слишком долгосрочных планов не строю, потому что все зависит от обстановки в государстве.”

29 **Всі [молодь, ТОТ]:** “90% будет зависеть от меня, от моего желания, от моих способностей. 10% – это побочка.” || “У меня тоже примерно процентов 80.” || “Моё будущее от меня зависит на 70%.” || “все зависит от тебя самого.”

30 **Всі [молодь, ТОТ]:** “будем ждать, что политическая обстановка наладится. Сможет самореализоваться молодежь наша.” || “Для меня очень важно – это самореализация. Мне с моей профессией будет очень сложно самореализоваться здесь.”

31 “это самореализация в профессиональной деятельности.” [молодь, ТОТ]

32 “Быть успешным – это оставить свой след.” [молодь, ТОТ]

33 “Успех – это когда ты долго к чему-то стремишься и в итоге это достигаешь.” [молодь, ТОТ]

34 “Это жить в достаточно комфортных условиях, получать именно те ресурсы, в которых ты нуждаешься.” [молодь, ТОТ]

35 “семейное и финансовое благополучие.” [молодь, ТОТ]

Тим не менше, це сильне почуття власної свободи волі та професійних амбіцій залишається в Україні невикористаним ресурсом – чимось на зразок людського капіталу «в резерві».

Це стає ще більш помітним, якщо врахувати, що **молодші учасники з ТОТ відкрито висловлювали ностальгію за Україною до 2014 року**. Поряд із своїм невдоволенням владою де-факто, вони **не приховували свого прагнення повернутися до попереднього статусу, тобто бути частиною України до 2014 року**.³⁶ Однак варто також зазначити, що, незважаючи на свої проукраїнські симпатії, один з учасників неохоче розглядав ймовірність ситуації, в якій виникне необхідність пристосовуватися до змін в разі, якщо республіка отримає міжнародне визнання.³⁷ Подібним чином інший згадав, що «нашій республіці ще потрібно пройти довгий шлях»,³⁸ з чого можна зробити припущення, що незабаром «республіканська» ідентичність може почати конкурувати з українською національною ідентичністю.

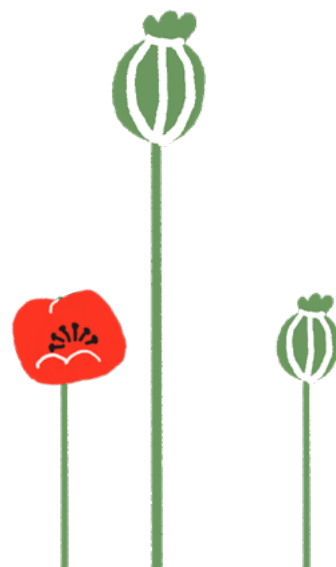
36 **Всі [молодь, ТОТ]:** «Я вырос и родился в Украине, эта культура для меня очень близка. Мой дом в Станице, [...] Станица является частью Украины, мне очень хочется увидеть своих родственников, друзей, Украину я люблю, [...] поэтому мне очень хочется обратно.» || «Я люблю Украину, хотела бы туда вернуться, я думаю, что Украина все-таки сможет выйти на какую-то стабильную полосу и двигаться по ней.»

37 «программа максимум – это признание на международной арене, но это для меня не является принципиально важным моментом.» **[молодь, ТОТ]**

38 «нашей республике нужно через очень многое пройти.» **[молодь, ТОТ]**

2 Стійкість та толерантність як моделі поведінки, що становлять стрижень українського національного характеру

Перші враження людей про Незалежність були різними. Деякі учасники висловили **ейфорію** (паралельно з подальшим розчаруванням) з приводу того, що Україна здобула незалежність. Інші учасники розділили спогади про **тривоги**, пов'язані з економічними труднощами початку 90-х, що парадоксально створило ґрунт для радянської ностальгії. Спільне між цими двома блоками відповідей – це **почуття гордості** стосовно того, що Україна виявила себе як **стоїчна та винахідлива нація, здатна витримати численні важкі виклики, пов'язані з процесом набуття державної Незалежності**.

Учасники з гордістю згадували про те, як їм довелося пристосовуватися до умов,³⁹ міняти роботу⁴⁰ та винаходити себе, щоб «пережити» **труднощі 1990-х**. Зокрема, деякі учасники практично з усіх регіонів згадували **почуття ейфорії, а вслід за ним – розчарування** внаслідок економічних труднощів початку 1990-х.⁴¹ Але для багатьох, перші роки Незалежності збіглися з **економічними втратами**, становлячи таким чином момент глибокої **невизначеності та страху**.⁴² Один учасник був розчарований ідеєю Незалежності, оскільки обіцянка економічного процвітання виявилася порожньою: «Як казали, що, коли ми будемо самостійними, то салом нагодуємо

³⁹ «Я научилась, например, готовить котлеты и дети по сей день, [...] Из чего, из крупы, которую отваривала, а потом через мясорубку перекручивала и тушенку, которую обменивала. Летчикам давали шоколад, а технический состав получал продовольственные пайки, тушенку. Я им шоколад, а они мне тушенку. Вот такие котлеты научилась новые кушанья готовить. И так выживали.» [Схід, м.н.п.]

⁴⁰ «мій чоловік із червоним дипломом і золотою медаллю у школі, пішов працювати кондуктором. Це було найважче. Але ми це все пережили. Тепер згадуємо з посмішкою, але тоді так виходили з ситуації. Інакше ми б не вижили.» [Захід, м.н.п.] || «Я поменяла работу. Работала в культуре, перешла на завод продтоваров, потому что нам надо было именно выживать.» [Схід, м.н.п.]

⁴¹ «Поначалу, конечно, была какая-то надежда [...] все быстренько сошло на нет.» [Схід, м.н.п.] || «Вначале я почувствовал себя обманутым, потому что много было ожиданий, а оно скатилось» [Схід, в.н.п.] || «я чув [...] про те, що десь, можливо, є такий шлях виникнення незалежності України. Я розумів, що це приведе до дуже великих складнощів.» [Захід, в.н.п.] || «ми очікували тієї незалежності – то ейфорія була, піднесений стан, люди в щось вірили світле, якесь майбутнє, що будемо розвиватись. [...] А потім ми бачимо, в що це все обернулося.» [Захід, в.н.п.] || «Думал, что Украина станет независимой по-настоящему. А на самом деле и до сих пор не получается так, как думалось.» [Центр, в.н.п.]

⁴² «Был страх – что ожидает нас, что будет, как? А потом увидели...» [Південь, в.н.п.] || «коли прийняли незалежність, то разом із незалежністю – це був страх і ужас. Я пам'ятаю по своїй роботі, це були такі часи, що люди ходили навіть за 70 кілометрів пішки, по льоді, транспорт не ходив, пального не було, нічого не було, і це тривало роками.» [Центр, м.н.п.] || «В магазинах пусто, денег нет, купоны ввели [...] И невидение какого-то просветления, какого-то будущего. Это пугало.» [Схід, в.н.п.]

“Поначалу [після прийняття незалежності], конечно, была какая-то надежда [...] все быстренько сошло на нет.”

[Схід, м.н.п.]

“Коли прийняли незалежність, то разом із незалежністю – це був страх”.

[Центр, м.н.п.]

весь світ. А тепер годують нас салом».⁴³ Варто зазначити, що деякі учасники визнали свою **байдужість до проголошення Незалежності**. Вони практично не були зацікавлені у геополітичних змінах великого масштабу, оскільки їхня головна проблема полягала в тому, щоб здобутися на стабільність,⁴⁴ особливо якщо їм доводилося забезпечувати родину.⁴⁵ Навпаки, інші учасники, особливо на Заході та в Центрі, пов'язували незалежність зі **свободою та можливістю вибору**.⁴⁶

⁴³ «все пропало в наших магазинах, на полках, стали мы несчастны, бедны. Будемо незалежними, як нам обіцяли, то станемо одразу багатими. [...] Як казали, що, коли ми будемо самостійними, то салом нагодуємо весь світ. А тепер годують нас салом.» [Центр, м.н.п.]

⁴⁴ «я не помітила незалежності. Я була незалежна і при Радянському Союзі, я працювала, була молода, фінансово незалежна, і мені ця незалежність [...] просто тоді була стабільність.» [Центр, м.н.п.]

⁴⁵ «у меня была работа, дети и, когда произошло вот это вот – какой-то референдум, я ничего не понимала, я крутилась, как белка в колесе.» [Південь, м.н.п.]

⁴⁶ «вибір, свобода, дала право на реалізацію.» [Центр, в.н.п.] || «то вже все, кінець, свобода, слава Богу, людина буде мати якийсь вибір.» [Захід, в.н.п.]

Українці вважають, що **політики відповідальні за поляризаційний ефект мови та геополітичної орієнтації**, в той час, як на індивідуальному рівні вони схильні виявляти **толерантність** до використання мов та інтерпретацій історії з боку інших людей.

Більшість учасників визнали, що **українці, як правило, розділені в площині мови та геополітичної орієнтації**.⁴⁷ Однак учасники з усієї країни наполягали на тому, що мова сама по собі не розділяє людей. В поляризації суспільства, пов'язаній з питанням мови, принципово винні політики, які **«розпалюють розбрат»** серед населення.⁴⁸ Учасники зі Сходу України звинуватили політичні дії стосовно мовних питань. (Кілька людей, які змінили місце

47 “Не едины, потому что всякие моменты, связанные с языковыми делами, какими-то взглядами политическими.” [Центр, м.н.п.] || “мова нас роз’єднує, також це показова війна на Донбасі [...] Также во многом у нас мнения и взгляды разходятся.” [Центр, в.н.п.] || “Потому что мнения одни за Европу, другие за Россию. [...] Кто за западную Украину, говорят на украинском, кто за Россию, я не за Россию, но по привычке, на русском. Больше ощущается в последнее время от народа: моя хата с краю.” [Південь, м.н.п.]

48 “у нас политики, разжигают рознь между русскоговорящими украинцами, между украиноговорящими, у нас люди не умеют находить середину.” [Схід, в.н.п.] || “Нас разъединил кто-то. Это верха наши. У нас здесь приезжают военные, тоже из разных регионов, и со Львова, [...] им говорят совсем другое про нас, какие мы, когда они сюда приезжают, они понимают, что мы обычные, нормальные люди здесь.” [Схід, в.н.п.] || “мова нас не роз’єднує, і віра нас не роз’єднує. Це ж політики.” [Захід, м.н.п.] || “Язык – это просто преступление наших политиков, что они вытворяют это.” [Південь, в.н.п.]

“мова нас не роз’єднує, і віра нас не роз’єднує. Це ж політики.”

[Захід, м.н.п.]

проживання, були тієї самої думки.⁴⁹

Як інше виразне джерело розділення вказувалась **політична незрілість**: один із учасників ствердив, що багато людей вирішують вірити тому, що їм говорять на пропагандистських телеканалах.⁵⁰ З іншого боку, один оптимістичніший учасник інтерпретував єдність українців як поступову, довготривалу еволюцію, як **роботу в процесі**.⁵¹

Навпаки, скептичніший учасник стверджував, що єдність – це принципово реактивне явище, яке так чи інакше виникає лише в «екстремальних ситуаціях».⁵² Один учасник із Півдня України визнав, що **єдність важко досягти**, оскільки люди в різних регіонах говорять різними мовами і вшановують різних

49 “Политики, политики пророссийские.” [людина, яка змінила місце проживання, Полтава] || “разъединяют те, которые первые заявили, что вот вы без нас никуда. [...] Мы не говорим, что Киевская область делает то-то, Закарпатье то-то, Харьков то-то. А вот без Донбасса, без нас – вы никто, потому что все делается у нас. Вот это разъединяет.” [людина, яка змінила місце проживання, Київ] || “политики, СМИ, [...] хотят разделить либо как-то нажиться на людях.” [людина, яка змінила місце проживання, Львів]

50 “У нас зараз є дуже багато людей, які живуть чужими думками, які живуть чужими висловлюваннями і стереотипами. Тому ми роз’єднані насправді.” [Захід, м.н.п.]

51 “ми потихеньку, [...] ідемо до того, щоб якось об’єднуватися. Але я думаю, що має пройти ще не один десяток років, щоби реально Україна стала єдиною. А поки що якесь роз’єднання існує.” [Захід, м.н.п.]

52 “единство проявляется в каких-то ситуациях экстренных.” [Південь, м.н.п.]

героїв.⁵³ Незважаючи на визнання існуючих викликів українській єдності, ми мали можливість спостерегти чималу **неформальну толерантність до мовних уподобань інших людей та їхнього ставлення до історичної пам'яті**.⁵⁴ Наприклад, коментуючи симпатію західних українців до пам'ятників Бандері, один учасник з Півдня України безтурботно сказав: «Ви любите Бандеру, хочете ставити пам'ятники? Ставте, вклоняйтесь йому».⁵⁵ На запитання про те, якою мовою мав би бути документальний фільм про історію незалежної України, учасники з усіх груп (навіть тих, чия перша мова є російська) погодилися з тим, що «необхідно, аби такий документальний фільм був українською».⁵⁶ Але тут не йдеться лише про окремий документальний фільм. Це питання про «культуру в цілому», і знадобляться ще покоління для досягнення справжніх змін.⁵⁷ У той же час люди на Заході, чия перша мова – українська, були від-

⁵³ “единства нет. Если и есть – то по регионам.”

[Південь, м.н.п.]

⁵⁴ “единства нет. Если и есть – то по регионам.” [Південь, м.н.п.]

⁵⁵ “В доме, в быту я имею право говорить на русском языке, [...] я досить вільно спілкуюсь українською мовою, [...] я абсолютно не против научиться. У меня очень масса друзей, украинскиговорящих, и мы с ними чудесно общаемся, они на украински, я на русском.” [Центр, м.н.п.] || “[Декомунізація] [...] Це плюс, може, в одній частині України, в іншій частині як барану красна тряпка. [...] можливо це треба було робити не так якось, як рубають на корню, щоби всіх злити, або хоча би почекали років скільки-то. Покоління міняється.” [Захід, м.н.п.]

⁵⁶ **Всі [Південь, м.н.п.]:** “мы очень толерантны!” || “Нельзя сказать, что мы едины, потому что не одинаковые мы, украинцы. У каждого свои герои. На западе Бандеру любят, на востоке – тоже свои герои. Так почему бы нашим власть имущим не дать народу свободу относительно этих вещей? Вы любите Бандеру, хотите ставить памятники? Ставьте, поклоняйтесь ему. Если вы хотите говорить на украинском – говорите. На русском – на русском.”

⁵⁷ “Я привыкла на русском разговаривать, хотя украинский прекрасно понимаю и могу разговаривать на украинском. Если будет на русском, буду смотреть на русском, хотя на украинском должен быть.” [Схід, м.н.п.] || “фільми російською мовою ближче до душі сприймаються, ніж українською. А от українською мовою поки незвично для мене особисто. Тому треба, щоб українська мова впроваджувалась і в кінофільмах, щоб наше вухо звикало до цього і щоб потім не виникало спокуси слухати російською мовою.” [Захід, в.н.п.]

“В доме, в быту я имею право говорить на русском языке, [...] я досить вільно спілкуюсь українською мовою, [...] я абсолютно не против научиться. У меня очень масса друзей, украинскиговорящих, и мы с ними чудесно общаемся, они по украински, я на русском.”

[Центр, м.н.п.]

“Нельзя сказать, что мы едины, потому что не одинаковые мы, украинцы. У каждого свои герои. На западе Бандеру любят, на востоке – тоже свои герои. Так почему бы нашим власть имущим не дать народу свободу относительно этих вещей?”

[Південь, м.н.п.]

3 Готовність українців боротися за свої права як рушій національної гордості та соціальної згуртованості

Українці розглядають свою **готовність відстоювати власну позицію як вияв національного характеру та цінність, яка переважає над індивідуальними політичними орієнтаціями** (наприклад, ставлення до двох Майданів).

криті до ідеї переглянути документальний фільм російською мовою задля того, щоб звернутися до російськомовної «цільової аудиторії».⁵⁸ Загалом, учасники продемонстрували відкритість, запропонували російські субтитри⁵⁹ або двомовну програму, задля того, щоб забезпечити доступ до людей, які не говорять українською.⁶⁰ Той самий тип відповідей був виявлений і серед молодих респондентів.

⁵⁸ “Мне не принципиально. Я понимаю русский язык, у нас большинство русскоязычное население, [...] но мне бы хотелось, чтобы это было на украинском, потому что от одной передачи ничего не зависит. Это целая культура, на украинском должно вырасти еще одно поколение, чтобы у нас было привито разговаривать на украинском языке.” [Схід, м.н.п.]

⁵⁹ “Тут питання, що ми хочемо донести. Яка цільова аудиторія. Якщо людина російськомовна і якось негативно настроєна відносно української мови, то вона абсолютно то не буде слухати. А якщо ми хочемо щось їй донести, то, може, є якийсь сенс, зараз же радіо на Донбасі якесь зробили і телеканал, там російською говорять [...], щоб до людини ближче, до цільової аудиторії було.” [Захід, м.н.п.] || (Якщо будуть російською, чи будете дивитись?) “Буду дивитись. [...] у нас дуже багато живе в Україні російськомовних громадян, ми маємо їх розуміти і йти на зустріч. Оразу це не робиться, мається робити поступово.” [Захід, в.н.п.]

⁶⁰ “З титрами ж можна.” [Захід, м.н.п.] || “на украинском обязательно и на русском можно было бы дополнить.” [Південь, м.н.п.] || “Я читаю на украинском языке, но и с вкраплениями русского языка, где это необходимо и уместно.” [Центр, м.н.п.]

Виходячи з відповідей деяких учасників Центру та Сходу, гордість у зв'язку з Євромайданом впливає з **усвідомлення факту, що українці можуть домогтися того, щоб їхні голоси були почуті**; ця ідея була також висловлена з посиланням на Помаранчеву революцію⁶¹, яка стала «першим таким масовим актом визволення» для одного учасника зі Сходу України.⁶²

⁶¹ “майдан 2004 года, когда народ поднялся именно за Ющенко. Украинцы сказали свое мнение, смогли перебороть систему. Берет гордость за это.” [Центр, м.н.п.] || “Помаранчевая революция, когда весь народ восстал.” [Центр, м.н.п.] || “я поддерживал полностью Помаранчевую сторону [...] Я тогда начал гордиться действительно, что я украинец, и горжусь до сих пор.” [Схід, в.н.п.] || “Там была фальсификация, и люди з цим не змирилися, тому і була та революція.” [Захід, м.н.п.]

⁶² (Ваше отношение к Помаранчевой революции?) “Это было первое такое массовое выступление за освобождение [...] от какой-то зависимости от власти.” [Схід, м.н.п.]

“я поддерживал полностью Помаранчевую сторону [...] Я тогда начал гордиться действительно, что я украинец, и горжусь до сих пор.”

[Схід, в.н.п.]

Інший учасник з Півдня України ствердив, що Євромайдан втілює боротьбу людей за свою «гідність».⁶³ По суті, завдяки Євромайдану народ «піднявся».⁶⁴ У той же час інший учасник зазначив, що Євромайдан **сприяв зміцненню української національної ідентичності**, – саме тоді учасник «почав відчувати себе більш українцем».⁶⁵

“В мене гордість була [...] за народ, напевне, при Майдані, що народ встав і доказав.”

[Центр, м.н.п.]

⁶³ “Боролись за человеческое достоинство.” [Південь, м.н.п.]

⁶⁴ “В мене гордість була [...] за народ, напевне, при Майдані, що народ встав і доказав.” [Центр, м.н.п.] || “народ смог подняться.” [Схід, в.н.п.] || “Люди восстали, люди со всех регионов ехали, восставали.” [Схід, в.н.п.]

⁶⁵ “після 14-го року, от тут то вже цінності ці всі і вплили. Що тут вже постав вибір, що є українська нація і в Україні є своя мова. [...] я реально почав відчувати себе якимсь таким більше українцем, ніж це було до того.” [Центр, в.н.п.]

Тут важливо зазначити, що також люди, які не обов’язково підтримували протести, висловили це почуття гордості,⁶⁶ припускаючи, що **боротьба за власні права є важливою цінністю для українців незалежно від їхніх політичних уподобань або їхньої оцінки безпосередніх наслідків протестів, позаяк ця боротьба продемонструвала готовність українців відстоювати свою позицію, хоча вони могли бути розчаровані безпосередніми наслідками (людські втрати та хаос).**⁶⁷

⁶⁶ “Когда Януковича скинули – я гордилась, вот правда, что мы не стадо баранов, а что-то можем потребовать от власти. Чем это обернулось – другой разговор, но тогда действительно майдан.. Гордость брала.” [Центр, м.н.п.] || “Единственное какой плюс – это то, что наконец-то народ, люди, о своих правах пытаются и хотят заявлять. Вот в этом единственное какой есть плюсы, а то что это ничего не дает, а при этом страдают жизни невинных людей, вот это мне не нравится.” [Південь, м.н.п.]

⁶⁷ “До майдану я ставлюсь в принципі позитивно. Мені дуже шкода, що стільки людей поклали своє життя і так дальше, але це все-таки привело до позитивних змін.” [молодь, Захід, м.н.п.] || “Я ставилася до Майдану позитивно, тому що я рада, що були студенти, які хотіли добитися того, щоби був безвізовий режим, але так, як воно там закінчилось, багато людей вийшли і, на превеликий жаль, загинуло дуже багато людей, але з часом все-таки безвізовий режим був.” [молодь, Захід, в.н.п.] || “По поводу Евромайдана, то я к нему отношусь нейтрально [...] Люди захотели бороться за свои права, [...] а вышло так, что это все переросло в кровавую бойню.” [молодь, Центр, м.н.п.] || “К Евромайдану положительное, естественно, потому что в целом люди выходили с одной идеей и против системы.” [молодь, Центр, в.н.п.]

**“дійствительно этот Майдан сплотил нашу национальность,
нацию, наш суверенитет, наше государство.”**

[молодь, Центр, в.н.п.]

Так само, учасники по всій Україні постійно відзначали, що українці «за своєю природою вільніші»⁶⁸ – «вперті»⁶⁹ любителі свободи, готові «йти до кінця»,⁷⁰ – коли їх запитують про те, чим українські протести відрізняються від протестів у Росії та Білорусі. Цю ж якість також відзначив один молодий учасник.⁷¹

68 “що в Росії, що в Білорусії, більш диктаторський режим, і там люди, навпаки, більш зазобовані і більше бояться тої влади, ніж у нас. Наші люди, по своїй суті, по своїй натурі, вони вільніші.” [Захід, м.н.п.] || “Там даже если есть какой-то митинг, то его [...] позволяют [...] У нас же это бывает спонтанно.” [Південь, в.н.п.] || “Наші протести відрізняються від російських та білоруських, по-перше, тим, що народ може вийти, він не боїться вийти і сказати свою думку. По-друге, яка б там влада не була, але вона, на відміну від Росії та Білорусії, починає спочатку слухати народ.” [Центр, в.н.п.] || “у нас есть свобода определенная. Когда попадаешь в другие страны, чувствуется...” [Південь, м.н.п.] || “это свобода слова в Украине в отличие от России и Белоруссии.” [Центр, в.н.п.]

69 “Те, що зробили українці в свій час, це ні білоруси, ні росіяни зробити не можуть. Ми вперті, ми доб’ємось свого, нас не залякають нічим” [Захід, м.н.п.]

70 “ми беремо за горло і не відпустим. Білоруси, бачите, вони виходять вже півроку і думають, що їм Лукашенко сам віддасть владу [...] його тільки треба силовим шляхом змістити. Те ж саме росіяни, [...] стають на коліна і протестують. А ми – ні. Ми йдемо до кінця.” [Захід, м.н.п.] || “у нас открыто, мы готовы к радикальным действиям. В России это невозможно.” [Схід, в.н.п.]

71 “действительно этот Майдан сплотил нашу национальность, нацию, наш суверенитет, наше государство, так как даже если посмотреть по протестам в России и в Белоруссии, страна в которой я б хотела жить – это Украина однозначно, они более деспотичные.” [молодь, Центр, в.н.п.]

Навпаки, **почуття сорому** було пов’язане з упередженим образом іноземців стосовно того, що Україна розтрачує гроші ЄС,⁷² з «відтоком мізків», тобто виїздом кваліфікованих українських спеціалістів через «мізерну зарплату» в Україні,⁷³ з низьким рівнем екологічної свідомості в суспільстві⁷⁴ та з внутрішніми розбіжностями, пов’язаними з мовними питаннями та/або конкуруючими історичними моделями пам’яті.⁷⁵

72 “Немец мне говорит: «А, ты из Украины?» Я говорю: «Да». «О-о-о, это ж сколько вы там бабла Евросоюза уже присобачили.» И я так думаю: «Это же не мы, это же не я», но мне-то за державу обидно.” [Захід, м.н.п.]

73 “Мне стыдно за наших врачей, учителей, за их мизерную зарплату. Это часть специалистов, их очень много, просто стыдно, что многим приходится уезжать за границу, они здесь неоцененными остаются.” [Центр, в.н.п.]

74 “Соромно, коли виходиш з машини на узбіччі, в зоні кемпінгу, відпочинку, дивишся, що там робиться.” [Південь, м.н.п.]

75 “мне немножко стыдно от того, что у нас Запад и Восток ссорятся непонятно из-за чего. [...] Вот это угнетение друг друга, на почве языка” [Схід, в.н.п.] || “Мне стыдно, когда рушат памятники, потому что история, какая бы она не была, ее надо беречь.” [Південь, в.н.п.]

Українці, як правило, почуваються об'єднаними навколо **досвіду лиха та розчарування**, хоча **Євро-2012** та, певною мірою, **Євромайдан** (особливо серед молодих поколінь) визначили **позитивні моменти єдності**.

Дуже цікавим, хоч і дещо тривожним, є висновок, що українці, як правило, **почуваються об'єднаними навколо досвіду «горя»**.⁷⁶ Один із учасників згадував, як вони почувались українцями, коли під час шкільної поїздки до Литви в 1990 році місцеві жителі поводитись з ними як з «братами по нещастю».⁷⁷

Ця тема **об'єднання українців у часи біди** виникла **також серед молоді**. Прикладами були **Чорнобиль** та **два Майдани**.⁷⁸ За словами одного молодого учасника із Заходу України, це не щось властиве українському народові: лихо зміцнює націю, як «вогонь закаляє сталь».⁷⁹

76 “Объединяет, как всегда, [...] горе.” [Південь, м.н.п.] || “якщо щось стається погане, то ми зразу єднаємося, незважаючи на якісь політичні погляди, чи проживання в різних частинах України.” [Центр, в.н.п.] || “Поки перед народом не постане дійсно якимось великим завданням, якась загроза сильна, народ тоді об'єднується.” [Захід, м.н.п.]

77 “Был еще я в школе, это конец 90-го года [...] мы ездили школой на экскурсию [...] в маленьком литовском городке я ощутил, что я украинец, потому что, когда узнавали, что мы из Украины, к нам было отношение, как к «братьям по несчастью».” [Схід, в.н.п.]

78 “Когда случился тот же майдан, когда случилась в Чернобыле трагедия, хочется, чтобы не только горе нас сплочало, но и радость.” [молодь, Центр, в.н.п.]

79 “здебільшого, коли щось погане стається, типу вогонь закаляє сталь, так само щось погане закаляє наш народ, [...] загалом різні народи в поганих ситуаціях і закаляються. Наприклад, коли була Помаранчева революція, [...] був гімн її – «Разом нас багато, нас не подолати», якраз отоді, народ, мені здається, так став дуже таким, сплеченим.” [молодь, Захід, м.н.п.]

“Коли була Революція Гідності, [...] Саме тоді було у нас якесь об'єднання – одна якась думка, одна ціль, прагнення для досягнення мети.”

[Центр, м.н.п.]

Незважаючи на цей песимістичний прогноз, деякі учасники з Центру України характеризували **Помаранчеву революцію** як **об'єднуючу подію**.⁸⁰ На Заході та Центрі України про **Євромайдан** теж часто згадували в плані його об'єднавчого впливу на українське суспільство: «ми відчули себе народом»⁸¹, маючи «одну якусь думку, одну ціль».⁸² Один учасник з Центру України наголосив, як завдяки Євромайдану **«дві України» «зникли»** та нарешті об'єдналися.⁸³ Тим не менше,

80 “Помаранчевая революция, когда весь народ восстал. Потом Янукович. То есть есть какие-то события, которые объединяют страну, тот же запад и восток объединяются и решают какие-то государственные проблемы.” [Центр, м.н.п.] || “Первый Майдан, когда, вы знаете, действительно, была вера в то, что что-то поменяется в нашем государстве.” [Центр, в.н.п.]

81 “Вже громадянське суспільство утворилося, ми відчули себе народом.” [Захід, в.н.п.]

82 “Коли була Революція Гідності, тоді дійсно була якась віра, що ми об'єдналися і всі опції зміни, вони будуть на краще. Саме тоді було у нас якесь об'єднання – одна якась думка, одна ціль, прагнення для досягнення мети.” [Центр, м.н.п.]

83 “Відбулось єднання людей. До цього була ліва і права Україна, а після цього зникло. У нас ціла Україна, одна-єдина.” [Центр, м.н.п.]

на Сході України відповіді були різними: учасники з великих населених пунктів, як правило, підтримували два Майдани,⁸⁴ тоді як учасники малих населених пунктів (за одним винятком⁸⁵) відкрито виступали проти Євромайдану.⁸⁶ На Півдні України відповіді також були різними: більшість учасників підтвердили, що для них ця подія об'єднала українців,⁸⁷ – люди «прийшли з різних міст, щоб довести, що ми – Україна, разом, ми – одна велика сім'я».⁸⁸ Хоча деякі учасники висловили більш неоднозначну позицію,⁸⁹ якщо не відвертий скептицизм⁹⁰ стосовно тої ідеї, що Євромайдан був об'єднавчим моментом.

Важливо підкреслити, що ці **регіональні відмінності були відсутніми серед**

84 Всі [Схід, в.н.п.]: «я піддерживал полностью Помаранчевую сторону [...] Я тогда начал гордиться действительно, что я украинец, и горжусь до сих пор.» || «Я горжусь Майданом.»

85 «Я поддерживала мысленно Оранжевую революцию. А уже 13-й – 14-й год на Майдане не только мысленно, но и физически.» [Схід, м.н.п.]

86 Всі [Схід, м.н.п.]: «Ни Оранжевую революцию, ни Майдан я не поддерживала.» || «Я смотрю на последствия – все негативное, ничего хорошего не принесли.» || «Майдан – это было самое начало того, что происходит в стране. [...] сдвиг, дисбаланс.» || «Такой уровень ожесточения, я боялся, что или приведет к расколу Украины или гражданской войне».

87 Всі [Південь, в.н.п.]: «сплоченные они стали, когда начался Майдан в 2014 году.» || «Я бы сказал, что все Майданы, которые были, они все объединяли первоначально людей, сильно объединяли.» || «Только Майданы.»

88 «люди собрались, вышли, то есть объединились, приезжали туда с разных городов, что показывает, что мы Украина, мы вместе целая семья.» [Південь, м.н.п.]

89 Всі [Південь, м.н.п.]: «Страна объединилась в каком плане – для того, чтобы [...] вот надеялись, что что-то поменяется в лучшую сторону.» || «Революция наша вот эта 50 на 50.» || «Как сознание того что мы все-таки украинцы и мы должны быть единой нацией – это очень хорошо, но скорее шла игра кланов.» || «Негативные у меня эмоции к политикам, которые привели... Не к людям, которые начали или не к людям, которые боролись за свое право, не к тем, кто погиб.» || «есть положительные эмоции только от того, что люди собрались, вышли, то есть объединились [...] Но если брать в общем, то конечно негативное. Из-за потерь.»

90 «Сплоченности такой острой я не почувствовала, к сожалению. Всегда момент чего-то такого есть... В будущем надежда всегда есть на улучшение отношений и понимание, будем надеяться.» [Південь, в.н.п.]

груп, що включали молодь. Навпаки, молоді учасники зі Сходу та Півдня України наполягали на тому, що в результаті **Євромайдану** «народ став більш згуртованим».⁹¹ Подія **сприяла згуртованості суспільства** [сплоченность], незважаючи на значні людські втрати,⁹² і з цієї ж причини Євромайдан можна трактувати як **об'єднуючий фактор**: він допоміг українцям навчитися підтримувати одне одного,⁹³ але також «відокремитися від Росії».⁹⁴

Здається, є консенсус у **всіх групах** навколо **Євро-2012 як об'єднавчого моменту**,⁹⁵

що чимало посприяв утвердженню світового іміджу України. Вибух **війни** на Донбасі також згадувався як подія, що об'єднала українців.⁹⁶ Учасники Півдня та Заходу України додатково згадали **«живий ланцюг», організований РУХом** у січні **1990 р.** Також іноді згадували **Євробачення**.⁹⁷

91 «Народ стал более единый и начал как-то отстаивать свою точку зрения, и это однозначно плюс.» [молодь, Схід, м.н.п.]

92 «минус этого майдана в том, что люди погибли. Но народ стал более сплочённым.» [молодь, Південь, в.н.п.] || «действительно минус то, что пострадали люди, а как плюс я б хотел зазначить, что украинцы перестали молчать и начали свое отстаивать. [...] Народ стал более единый [...] и это однозначно плюс.» [молодь, Схід, м.н.п.]

93 «стали поддерживать друг друга в каких-то ситуациях.» [молодь, Південь, м.н.п.]

94 «Скорее это был как плюс, потому что мы более отсоединились от России.» [молодь, Південь, в.н.п.]

95 «Я помню, сколько было народа, и все пели Украина, Украина, все с флагами, все разукрашенные ходили. Своеобразное объединение.» [Схід, в.н.п.] || (яким чином це об'єднання проявило себе?) «Хоча би тому, що це у твоїй державі робиться. Звідки би ти там не був, чи зі Львова, чи з Донецька, але це в твоїй країні, твою країну бачить весь світ.» [Захід, м.н.п.] || «объединяющая, поскольку даже не фанаты футбола они же этим гордятся, довольны, что в Украине проводится подобное.» [Південь, м.н.п.]

96 «За свої 29 років один-єдиний раз я бачив тоді, коли наш народ зробився одним кулаком – це тоді, коли почались активні бойові дії на Донбасі.» [Центр, в.н.п.]

97 «когда Руслана победила на Евровидении. Это был взрыв, это было такое счастье, которое объединило нас всех.» [Південь, м.н.п.]

Учасники з Півдня України вказали на **президентські вибори 2019 р.** як на момент єдності.

Також молодші учасники розглядали **Євро-2012, Олімпійські ігри та перемогу Руслани на Євробаченні** як події, що об'єднали українців.⁹⁸

98 “когда мы Евро принимали, [...] я помню в детстве, [...] бежали все с улицы по домам смотреть футбол, матч. И все болели за нашу сборную, и единство в этом было, поддержка.” [молодь, Центр, в.н.п.] | “от було таке ще Євробачення, навіть Олімпійські ігри, тоді кожен українець, я думаю, навіть був не безсердечний до того спортсмена, співака, вони підтримували, як могли, навіть в соціальних мережах, [...] тоді відчуваєшся українцем.” [молодь, Захід, в.н.п.]

4 Поп-культура як консолідуючий чинник суспільства

Українці, як правило, неохоче говорять про політику, але **дискусії про поп-культуру допомагають зблизити людей, незважаючи на диференційовані ставлення у різних регіонах та політичні розбіжності.** Кузьма з гурту «Скрябін» став діячем культури, що викликає довіру серед переважної більшості респондентів у різних регіонах.

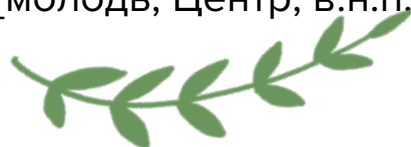

Старші учасники усіх груп згадували **одні й ті самі телевізійні шоу та фільми** (наприклад, «Маски Шоу», «Шоу довгоносіків», «КВН», «95-ий Квартал», «Євробачення», «Територія

“когда мы Евро принимали, [...] я помню в детстве, [...] бежали все с улицы по домам смотреть футбол, матч. И все болели за нашу сборную, и единство в этом было, поддержка.”

[молодь, Центр, в.н.п.]

А», «Караоке на Майдані», «Роксолана») та **одних і тих самих зірок музичної естради** (наприклад, Руслана; Святослав Вакарчук; Олександр Пономарьов; Ірина Білик).

Хоча 1990-ті роки загалом сприймаються як травматичні, **люди охочіше розмовляли про модні тренди** того періоду (наприклад, джинсовий одяг, шкіряні куртки, спортивні костюми, яскравий макіяж) та **про свій перший досвід нових продуктів**, недоступних за радянських часів.

На відміну від старших учасників, **молоді українці отримують більшість новин та розважального контенту через Інтернет та соціальні медіа (а не через телевізор).** Той факт, що молоді люди (особливо на ТОТ) є глядачами російських каналів про здоровий спосіб життя (каналів, які, по суті, демонструють дуже «західний» стиль життя), вказує – парадоксально – на загальний пошук почуття нормальності та відкритого світобачення, яких саме не вистачає на ТОТ. Однак дуже проблематичним є саме те, що люди отримують доступ до інформації про «західний» спосіб життя в різних його виявах переважно через російські, а не українські ЗМІ.

5 Міжнародне визнання як джерело національної гордості

Українці **відчувають гордість**, коли їх за кордоном визнають українцями, окремою нацією зі своєю культурою та мовою. Вони радіють, коли їх відрізняють від росіян як у зв'язку з **особистими міжнародними пересуваннями за кордоном**, так із **відомими міжнародними публічними заходами/подіями**, такими як Євро-2012, Олімпійські Ігри, Євробачення та, для деякого, навіть Євромайдан.

Незалежно від вікових та регіональних відмінностей, усі групи постійно висловлювали почуття гордості у зв'язку з **перемогами українських спортсменів на міжнародних змаганнях**⁹⁹ (таких, як Віталій Кличко у боксі, чи Олімпіади). Почуття гордості, пов'язане з Євро-2012, заслуговує

⁹⁹ “бокс, Кличко, такие вот достижения очень приятны для людей, приятно осознавать, что ты украинец и для страны это только плюс, для ее имиджа.” [Південь, в.н.п.] || “Пишаюсь [...] спортсменами, які в нашій незалежній Україні, не дивлячись на те, що в нас не вистачає ні на тренування, ні на обладнання, по всіх видах спорту, вони якось можуть виборювати перші місця у світі.” [Центр, м.н.п.] || “когда поднимали флаг, включали гимн где-то, особенно на международных соревнованиях, то вот было такое, что аж мурашки по коже, было ощущение, что вот – это твоё.” [Схід, в.н.п.] || “коли наші спортсмени виступають і займають хороші місця [...] я завжди пишаюсь, і це цікаво, коли вони можуть скласти достойну конкуренцію іншим світовим серйозним атлетам.” [Центр, в.н.п.] || “Я пишаюсь, що я українка, коли наші виграють на олімпіадах.” [Центр, м.н.п.]

на особливу увагу.¹⁰⁰ Спортивний захід отримав високу оцінку за стимулювання позитивного **інфраструктурного та економічного розвитку** в масових масштабах.¹⁰¹ Найголовніше, що інші країни **могли нарешті «дізнатися, що Україна є» та визнати її як окрему націю** – «цивілізовану державу».¹⁰² За словами одного з учасників, Європа «довірила» Україні організацію такого масштабного

¹⁰⁰ “у нас можно гордиться только культурой и спортом. Ну, «Шахтер» выиграл кубок УЕФА, последний, который проводился, – это большое событие для Украины. [...] впервые участвуя в Чемпионате мира по футболу, они заняли четвертое место [...] – это гордость” [Південь, м.н.п.]

¹⁰¹ “Це дало серйозний економічний поштовх.” [Центр, в.н.п.] || “Мне запомнилось ремонтом в городе, ремонтом дорог, потому что как-то старались преобразить Украину. Города, там, где проходило Евро 2012, старались показать, что у нас тоже не так все плохо.” [Центр, в.н.п.]

¹⁰² “Держава Україна, її не всі знають, даже що вона є в світі. А завдяки Євро, я думаю, що наша держава стала вище і ближче до всіх мирових спільнот. Узнали, що є Україна. [...] це краще для всього, що світ знає про нас, що ми цивілізована держава.” [Центр, в.н.п.]

“Держава Україна, її не всі знають, даже що вона є в світі. А завдяки Євро, я думаю, що наша держава стала вище і ближче до всіх мирових спільнот. Узнали, що є Україна. [...] це краще для всього, що світ знає про нас, що ми цивілізована держава.”

[Центр, в.н.п.]

заходу, а Україна «показала свій рівень»¹⁰³, – це свідчення того, що країна «рухалася в правильному напрямку».¹⁰⁴ Іноземці на власні очі могли переконатися, що Україна не є країною, де людей «вбивають на вулицях», а, навпаки, може запропонувати приємне перебування.¹⁰⁵ Євро-2012 дав одному учаснику із Заходу України відчуття «свободи в повітрі» – серед людей з різних країн існувала взаємна повага.¹⁰⁶ Коротше кажучи, «світ дізнався про Україну»¹⁰⁷, і країна загалом зуміла підвищити свій «міжнародний авторитет».¹⁰⁸

Важливо зазначити, що **можна було спостерегти те ж саме сприйняття Євро-2012 також серед жителів на ТОТ**. Євро-2012 згадували як «український бум», як певний трансформаційний момент, коли відбувся масовий сплеск **інфраструктурного та економічного**

“Гордость, что именно в нашем городе проходило, построили и дороги, и троллейбусы запустили. Просто была гордость за наш город, что мы достойны, чтоб у нас проходило такое.”

[Донецьк 1]

розвитку.¹⁰⁹ Учасники з ТОТ позитивно згадували, як велика кількість іноземців, що приїхали до Донецька, були дуже доброзичливими до місцевих жителів. Це позитивне почуття різко контрастує з теперішнім почуттям покинутості. У свою чергу, це подарувало місцевим жителям можливість відчути, що світ насправді відкритий та доброзичливий, – це цілковита протилежність відчуттю покинутості, що домінує сьогодні. Найголовніше, що Євро-2012 дозволив українцям пересвідчитись у тому, що вони «гідні» проведення такої важливої події.¹¹⁰ Україну помістили «на

103 “Европа доверила Украине проводить мероприятие такого масштаба. [...] Украина показала свой уровень.” [Південь, м.н.п.]

104 “И когда был Евро-2012, тогда все так было, как Европа не на словах, а в действии. Мы принимали участников со всей Европы, строили стадионы. [...] это позитив был. Была гордость, было понятие, что мы куда-то движемся, в лучшую сторону. Точно не было ощущения, что мы идем в сторону войны. Было ощущение светлого будущего.” [Центр, в.н.п.]

105 “запомнилось таким приливом радости, я поклонник футбола, что к нам люди приехали со всего мира, потому что их пугали, что у нас убивают на улицах, чуть ли не Бразилия. Многие приехали, и себя так хорошо, вольготно чувствовали.” [Схід, в.н.п.]

106 “в повітрі літало щось таке, якась свобода, напевно тому, що люди щасливі, багато приїхало туристів, всі одні одних поважали, любили.” [Захід, в.н.п.]

107 “світ дізнався про Україну.” [Захід, м.н.п.] || “чемпионат Европы по футболу [...] нашу страну заметили.” [Південь, м.н.п.]

108 “международный авторитет нашей страны вырос.” [Південь, м.н.п.]

109 “мы ехали, из окна поезда, 2000 км, наблюдали, как все строится, как все белится, станции приводятся в порядок, кладется плитка, вот это всеобщее, как БАМ украинский [...] все преобразовывается. [...] В 2012-м просто класс, всеобщий заряд, когда витает эта вся подготовка к чему-то большому.” [Донецьк 2] || “это действительно был праздник, и при подготовке к этому празднику Донецк здорово преобразился.” [Донецьк 2] || “Гордость, что именно в нашем городе проходило, построили и дороги, и троллейбусы запустили. Просто была гордость за наш город, что мы достойны, чтоб у нас проходило такое.” [Донецьк 1]

110 “Гордость точно была, мы попали именно в этот список, мы стали достойными.” [Донецьк 1] || “Гордость за то, что это проходит именно в Украине.” [ОПЧЛЗ]

мапу»¹¹¹ і Україна змогла довести, що вона існує «нарівні» з іншими.¹¹² У цьому смислі **Євро-2012 став джерелом національної гордості**: його сприймали як **політичне досягнення** і, таким чином, трактували як доказ успіху країни.¹¹³

Приблизно половина учасників з ТОТ висловлювали позитивне ставлення, пов'язане з гордістю¹¹⁴ стосовно **Євробачення** (відповідно до учасників з решти країни¹¹⁵), в той час, як інша половина включала учасників, які були або цим не зацікавлені, або вважали, що конкурс пісень застарів¹¹⁶ чи надмірно політизований.¹¹⁷

Тільки на Заході це почуття визнання було пов'язане з отриманням **Томосу** (рішення про автокефалію Української Православної Церкви).¹¹⁸ Для одного учасника з Півдня це почуття гордості було особливо сильним

111 “это уже результат не только спортивный, а и в какой-то степени политический. Что есть такая страна на карте.” [Луганськ]

112 **Всі [Донецьк 2]**: “это грандиозное мероприятие [...] действительно показало, что [...] мы часть большого глобального мира. [...] мы в мире на равных, они приезжают к нам, и они такие же, как мы.” || “как будто мы объединяемся все вместе. К нам приезжают, мы общаемся, нас знают.”

113 “Я гордилась нашим городом, я гордилась нашими людьми, вот так вот. Нашей страной гордилась.” [Донецьк 2] || “это о чем-то говорило, что страна на каком-то определенном хорошем уровне находится.” [Луганськ] || “даже гордились где-то своей страной, потому что такое событие произошло, была гордость за свою страну, что так получилось, что наконец-то чего-то добились даже.” [Луганськ]

114 “Была гордость за страну, за Украину.” [Донецьк 2] || “За наших людей, что у нас есть такие таланты.” [Донецьк 2]

115 “дуже раділа, коли в нас проходив чемпіонат УЄФА у 2012 році і Євробачення. Я була така горда, що ми українці, що в нас це все проходить.” [Захід, в.н.п.] || “Руслана тоді була дуже популярна, враховуючи те, що вона виграла ще й Євробачення, тому гордість шалена була за нашу співачку.” [Центр, в.н.п.]

116 “Он изжил себя как музыкальный фестиваль, давно.” [Луганськ]

117 “Сегодня сугобо политический.” [Луганськ]

118 “Нас визнали, що ми теж маємо право мати свою незалежну церкву.” [Захід, в.н.п.]

після розпаду Радянського Союзу, коли інші країни почали відрізняти Україну від інших країн колишнього СРСР.¹¹⁹

Подібні настрої були висловлені і у зв'язку з **Євромайданом**: нарешті **«весь світ знає» про Україну** – як про окрему від Росії державу.¹²⁰

Учасники час від часу пов'язували це почуття гордості з моментами, коли їх визнавали українцями в позитивному плані та відрізняли від росіян під час поїздок

119 “мы же раньше все были русские. Мы были единая страна – Советский Союз. А потом я была иногда горда теми же Кличко, что они из Украины. Какие-то украинские спортсмены победили, не знаю, гордость какая-то была, что узнали о нашем государстве.” [Південь, м.н.п.]

120 “До событий 2014 года вообще не знали, что такое Украина. Когда говоришь, что ты из Украины, отвечают: а, это же Россия. Одно и то же было для них Украина и Россия. Сейчас мы как бы отдельное государство, и о нас знает весь мир.” [Схід, м.н.п.]

“До событий 2014 года вообще не знали, что такое Украина. Когда говоришь, что ты из Украины, отвечают: а, это же Россия. Одно и то же было для них Украина и Россия. Сейчас мы как бы отдельное государство, и о нас знает весь мир.”

[Схід, м.н.п.]

за кордон.¹²¹ Те ж саме відчуття було зафіксовано серед **молодших учасників**: це нібито слід сприймати як показник того, що «ми намагаємося показати свою найкращу сторону».¹²² (Відповідь одного з учасників фокус-групи з українцями, які переїхали з одного міста в інше, підтвердила цей висновок¹²³).

“Знаходячись за кордоном, дуже приємно коли вже, колись просто всіх називали – руський, руський, Радянський Союз – руський. А зараз вже відрізняють, українець або росіянин, або литвин.”

[Захід, м.н.п.]

121 “Знаходячись за кордоном, дуже приємно коли вже, колись просто всіх називали – руський, руський, Радянський Союз – руський. А зараз вже відрізняють, українець або росіянин, або литвин.” [Захід, м.н.п.] || “Я подьезжаю с ручной кладью, подаю ему паспорт свой, он берет мой паспорт: Вау, Юкрейн! Слава Украине! У меня дыхание перехватило.” [Схід, м.н.п.]

122 “я себе дуже гордо відчуваю українкою, коли я їду за кордон і, наприклад, я спілкуюсь, з іншими громадянами Америки, Німеччини, і [...] вони кажуть, що, «ми слідкуємо за вашими новинами, ми переживаємо за вас», [...] коли [...] вони знають, що Україна – це та країна, в якій народ є єдиний. [...] я нещодавно в Домінікану літала, там коли почули про руських, вони якось більш негативніше відзивались, ніж за українців. Тобто це також говорить про те, що [...] ми себе показуємо, намагаємось показати з найкращої сторони. В такі моменти я відчуваю себе гордою, що я українка.” [молодь, Центр, в.н.п.] || “много кто из русских является достаточно агрессивными людьми, то к украинцам относятся более лояльно. Если ты скажешь, что ты из Украины, то они не скажут тебе ничего плохого вообще.” [молодь, Схід, м.н.п.]

123 “Я был в Корее. Ко мне в метро подошел парень, я спросил дорогу, а он говорит: О, Украина, Киев – я знаю ваш Антонов. [...] самолет Антонов – это очень хороший самолет. [...] Меня гордость распирает. Обычный кореец знает о нашем Антонове, что мы делаем такие хорошие самолеты.” [людина, яка змінила місце проживання, Київ]

6 Конфліктне почуття приналежності та прагнення до нормальності на ТОТ

Для більшості учасників з ТОТ втома від конфлікту поєднується із загальним **почуттям покинутості**. Їхнє прагнення повернутися до певної форми **нормальності** як з точки зору відновлення миру, так і з точки зору уточнення свого політичного статусу, означає, що **стабільність** є їхнім найбільшим пріоритетом.

При запитанні про **найважчий період**, з яким довелося зіткнутися за останні 30 років, послідовно згадується **початок війни** у 2014 році: люди з ТОТ повинні були «кинути все».¹²⁴ Це **велика різниця у порівнянні з фокус-групами, в яких брали участь респонденти з підконтрольних уряду територій**, – для них найбільші

124 **Всі [ОПЧЛЗ]:** “2014 был самый сложный, потому что пришлось все бросать, и дома оставляли, было тяжело очень”. || “Покидали все свои дома, всё свое имущество, и не стоял вопрос заработать денег или где-то найти, тут надо было бежать.” || “Мы уехали летом на море, когда это все начиналось, а зимой нас отправили жить в другой город, и очень холодно, а у нас в сумках летние вещи [...] Все, что с собой захватили, и все. [...] Выгнали, считай, из дому, даже не спрашивая.”

труднощі пов'язані здебільшого з початком 1990-х.

Для людей з ТОТ труднощі цього періоду бліднуть порівняно з тими викликами, з якими вони стикалися / продовжують стикатися внаслідок війни.¹²⁵

По суті, учасники з ТОТ прагнуть **відновлення** певної форми **нормальності та стабільності**,¹²⁶ – як з точки зору **повернення до мирних умов**,¹²⁷ так і з точки зору **набуття визначеного політичного статусу**.¹²⁸ Прагнення повернутися до

¹²⁵ “Да, было тяжело, но когда я смотрю на это уже сейчас, то это ни о чем.” [Донецьк 1] || “В 2008-м я думала, что в 90-е была жопа. То сейчас я понимаю, что вот то все была никакая не жопа, это все было классно, это просто была жизнь, а сейчас это жопа натуральная.” [ОПЧЛЗ] || “если в тех же 90-х была надежда на то, что будет лучше, то сейчас я не знаю, надеяться очень тяжело, очень трудно.” [Донецьк 2]

¹²⁶ “Мира бы хотелось и какой-то стабильности.” [ОПЧЛЗ]

¹²⁷ (А) “Хотелось бы жить так, как мы жили раньше.” – (Б) “Лет 7 назад.” – (В) “Да.” [Донецьк 2]

¹²⁸ “хочется, чтобы наша территория была определена, чтобы мы были в каком-то статусе.” [Донецьк 2]

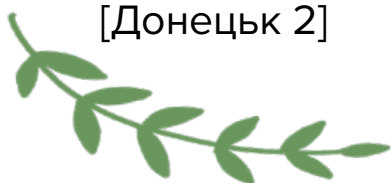
“Мира бы хотелось и какой-то стабильности.”

[ОПЧЛЗ]

“хочется, чтобы наша территория была определена, чтобы мы были в каком-то статусе.”

[Донецьк 2]

“Мы ни Украина, ни Россия, от нас никто не выступает.”

[Донецьк 1]

нормального стану викликає в людях **розчарування**: особи з ТОТ скрізь є «персонами нон ґрата» і насправді ніде не можуть бути повноцінними громадянами.¹²⁹ Але це також стимулює **байдужість**: людям вже «все одно» – важливо нарешті «до чогось уже належати».¹³⁰ Через затяжну ситуацію перебування у **невизначеному стані**,¹³¹ де вони почуваються «заручниками»,¹³² жителям з ТОТ **важко знайти відчуття своєї приналежності**, і водночас вони вважають себе **покинутими всіма**.¹³³ Усвідомлення того, що «ми нікому не потрібні» [мы никому не нужны], було також підкреслене двома молодими учасниками з ТОТ при згадці про їхнє

¹²⁹ “Мы все куда-то стремимся, все что-то строим, но ты персона нон-грата. У тебя есть паспорт гражданина Украины, но ты не гражданин ни там, ни там. Ни в Европе, ни в Америке, ни в России, ни в Украине – несмотря на то, что у тебя вроде бы присутствует гражданство.” [ОПЧЛЗ]

¹³⁰ “Конечно, чтобы мы были в Украине, но при теперешней ситуации, вот смотрите, как вот к нам относятся, я честно вам хочу сказать – мне уже все равно, где бы я хотела находиться: то ли в Украине, то ли в России. Я хочу, чтоб я уже где-то находилась.” [Донецьк 2]

¹³¹ “мы в подвешенном состоянии.”

[Донецьк 2]

¹³² “мы заложники и всё.” [Донецьк 2]

¹³³ “Мы ни Украина, ни Россия, от нас никто не выступает.” [Донецьк 1] || “Всем на нас наплевать.” [Донецьк 2] || “Все уничтожено, поэтому Донбасс теперь никому не нужен.” [Донецьк 1]

перебування у Росії та Криму на
ранніх етапах конфлікту, коли їхні сім'ї
розмірковували над переїздом.¹³⁴

Відчуття покинутості посилене **відсутністю почуття суб'єктності**: чи йдеться про проголошення Незалежності України в 1991 році, чи про сепаратистські дії у 2014 році, учасники демонструють переконаність, що у них **не було права голосу** в жодному з цих процесів, – за словами одного респондента, «Ніхто нікого ні про що не питав».¹³⁵ Внаслідок цього спостерігається тенденція **пов'язувати Незалежність** – чи то в 1991 році, чи в 2014 році, – **з нестабільністю та невдачею**: місцеві жителі хочуть, «щоб їх залишили у спокої» та щоб всі інші перестали їх переслідувати і «тримати на повідку».¹³⁶

134 **Всі [молодь, ТОТ]**: “Был период, когда во время военных действий пришлось вынужденно год пожить в России. [...] приехали, оказались просто-напросто никому не нужны. Решили вернуться.” || “Задумывались и даже в 2015-ом году уезжали. Поехали мы в Крым, погостили там три месяца, пожили, подумали, что никому мы там не нужны, и вернулись обратно же сюда.”

135 “Никто никого ни о чем не спрашивал.” [Луганськ] || “Развалили все, а создать новое, не создали. Нас тогда в Украину тоже принудительно, прилепили нас к Украине и что-то нас особо тогда и не спрашивали. Паспорта поменяли в 92-м году и все.” [Луганськ] || “Выгнали, считай, из дому, даже не спрашивая.” [ОПЧЛЗ] || “это 2014-й год. Потому что не было права выбора.” [ОПЧЛЗ]

136 **Всі [Донецьк 2]**: “мы хотим жить в своей стране. [...] Чтобы не быть никому должными, обязанными, чтоб нас не трогали. Но видите, так не получается. Одни там нас держат на поводке, другие тут держат на поводке.” || “все хотят что-то урвать у нас. Мы тут как козлы отпущения.”

Відповіді людей на ТОТ на запитання про їхні **спортивні інтереси** послужили **індикаторами ідентичності**. Більшість учасників виявляла **«рідинне» почуття приналежності** – їхні відповіді не засвідчували сильної відданості ні Українській державі, ні Російській Федерації, ні самопроголошеним «республікам». Однак при детальному розгляді **переважна частина учасників досі асоціює себе з Україною**.

Деякі учасники відкрито визнали екзистенційну невизначеність [неопределенность] «щодо того, хто і що ми»¹³⁷ – «ні Україна ні Росія».¹³⁸ Ця амбівалентність ідентичності впливає з відповідей людей на **запитання про їхні спортивні інтереси**. Зокрема, учасники **вживали займенники «ми» / «наш» / «наши» непослідовно**: хоча, здавалося, **переважна частина учасників посилялася на Україну**,¹³⁹ іноді ці займенники також

“мы же Украина.”
[Донецьк 2]

137 “Неопределенность, кто мы и что мы.” [ОПЧЛЗ]
138 “Мы ни Украина, ни Россия.” [Донецьк 1]
139 “мы же Украина.” [Донецьк 2] || “За сборную Украины.” [Донецьк 2] || “До сих пор болею за Украину.” [Луганськ]

асоціювалися з Донбасом,¹⁴⁰ іноді з Росією,¹⁴¹ іноді як із Росією, так і з Україною, відтворюючи радянський наратив про «єдиний народ».¹⁴² Один респондент з Донецька зізнався, що більше не стежить за матчами «Шахтаря», оскільки футбольний клуб був змушений покинути місто внаслідок війни та переїхати до Києва. Для них це був акт нелояльності: «Шахтар» «вже не наш» – «раніше вони були “донецькими”», а тепер стали «“київськими”».¹⁴³ Здається, що в очах людей, які почуваються «залишеними позаду»,¹⁴⁴ покинути Донбас в географічному плані відповідає відмові від своєї місцевої ідентичності. Однак для іншого учасника було навпаки: розташування не впливає на основну «донецьку» ідентичність команди, яка продовжує викликати гордість у місцевих жителів, – вони залишаються «нашою командою».¹⁴⁵ Тим не менше, один з учасників, які переміщуються через лінію зіткнення, підкреслив, як з часом це почуття гордості почало затьмарюватися почуттям страху чи навіть сорому: на великих спортивних заходах люди виявляли гордість як нація, але – з огляду на нинішній невизначений статус Донбасу – учасник тепер відчуває потребу добре подумати,

перш ніж сказати, що вони з Луганська,

140 “Если станет вопрос – за кого болеть, то я, конечно, за «Шахтер» буду все равно болеть.” [Донецьк 1] || “Весь Луганск до сих пор «Заря – чемпион», расписанный. [...] все равно они наши.” [ОПЧЛЗ]

141 “проигрывает Украина – жалко. Болею за наших, за Россию, проигрывают – жалко.” [Донецьк 1]

142 “Россия и Украина – это все наши.” [Донецьк 1] || “именно в СССР люди с гордостью жили какой-то мировой, что они что-то значат в мире. Сейчас, по отдельности, не знаю кто, может, только Россия так может похвастать своим местом, а раньше мы могли, все вместе.” [Луганськ]

143 (перестала следить за Шахтером...) “[...] [п]отому что [...] [л]юди уехали. [...] были-были донецкие, а стали киевские. [...] Пока они были в Донецке, они были наши, а сейчас они уехали, то теперь не наши.” [ОПЧЛЗ]

144 “у нас в Донецке больше ничего нет такого, чтоб сказать, что это наши.” [ОПЧЛЗ]

145 “команда «Шахтер» – гордость есть. Все равно – это наша команда, неважно, где они сейчас находятся. Наша команда, донецкая.” [Донецьк 2]

“Россия и Украина – это все наши.”

[Донецьк 1]

чого раніше не траплялось.¹⁴⁶

Порівняно з футболом, посилення на бокс були слабшими маркерами прихильності людей. Але виділяються два важливі винятки. Один учасник підтримував боксерів, бо «вони наші, вони українці».¹⁴⁷ Навіть не будучи великим шанувальником боксу, інший учасник наголосив, що перемоги Кличка пробуджували гордість: «Ура! *Наші* перемогли!»¹⁴⁸

Тут ми стикаємося з **парадоксом**: з одного боку, учасники з ТОТ **деполітизовані** і в переважній більшості виявляють почуття **тотальної недовіри**.¹⁴⁹ З другого боку, вони **прагнуть визнання та відчуття приналежності до більшої спільноти** (незалежно від характеру цієї спільноти). Використовуючи аналіз Бенедикта Андерсона про нації як соціально побудовані «уявні спільноти», спрямовані на надання людям відчуття приналежності,¹⁵⁰ можна стверджувати, що

146 “Все равно они были – наши. Ни донбасские, ни киевские, они были наши. Потому что мы жили в стране, и я не стеснялась сказать, что я из Украины куда-то приехала. А сейчас я подумываю, сказать мне, что я из Луганска, или помолчать тихонечко.” [ОПЧЛЗ]

147 “это наши ребята. [...] Это наши, украинцы.” [Донецьк 2]

148 “даже тот, кто не следил особо, и тот, кто не любил этих представителей, бокс никогда не смотрел, все равно все – Ура! Наши победили!” [ОПЧЛЗ]

149 “Нет ни к кому никакого доверия.” [Луганськ] || “никому не верим.” [Луганськ] || Нет никого, все бестолковые.” [Донецьк 2] || (Источников информации много, есть какие-то, которые вызывают доверие?) “таких источников нету, потому что каждый гнет свою сторону.” [ОПЧЛЗ]

150 Бенедикт Андерсон. Воображаемые

справжньої «уявної спільноти» для людей з непідконтрольних територій не існує. У той же час, всупереч нашим прогнозам, **значна кількість людей продовжує ідентифікувати себе з Україною**, – це вийшло на перший план під час обговорення спортивних уподобань. У цьому сенсі ми повинні залишатися скептично налаштованими щодо надмірно песимістичних висновків, згідно з якими існує зіткнення різних ідентичностей в Україні. Те, що мешканці з ТОТ почуваються розгубленими, не означає, що ми назавжди їх «втратили». Іншими словами, **почуття зневіреності не слід автоматично інтерпретувати як показник незворотних сепаратистських прагнень**. Виглядає виправданим висновок про те, що закінчення війни в свідомості людей має пріоритет над отриманням регіональної автономії або повноцінної незалежності.

Реальність, яка виникла внаслідок економічної ізоляції регіону, викликала скептицизм серед жителів ТОТ щодо міфу про те, що «Донбас годує Україну». Загалом їхні відповіді демонстрували слабке почуття регіональної гордості, пов'язане з іміджем Донбасу як краю працьовитих та стійких людей.

За винятком кількох учасників,¹⁵¹ здається,

сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. Москва: Кучково Поле, 2016 [1991]. За посиланням: <https://bit.ly/3xghNH3>

151 “шахтеры – это люди, которые способны на подвиг.” [ОПЧЛЗ] || “У нас народ – молодец. Мы везде прорвемся.” [Донецьк 2] || “самый лучший город на земле – это Донецк. Вот этим и гордились, понимаете, нашими людьми трудолюбивыми.” [Донецьк 2]

відчуття «гордості за Донбас» жителів ТОТ, традиційно пов'язане з такими рисами, як працьовитість і самопожертва, йде на спад. Одним із проявів цього є факт розчарування учасників міфом, що нібито «Донбас годує Україну». Хоча переконання в тому, що Україна сильно залежить від Донбасу за наявності певних ресурсів, все ще присутнє,¹⁵² ізоляція регіону сприяла гіршому усвідомленню з боку місцевих мешканців, що вони більше не можуть продавати свою продукцію,¹⁵³ що їхня продукція насправді не настільки потрібна і що є інші галузі в країні, здатні поповнювати державний бюджет.¹⁵⁴ Донбас сприймається як «важливий» регіон, не будучи «унікальним».¹⁵⁵

152 “Украина без днровского угля жить не может.” [Донецьк 1] || “без Донбасса плохо Украине.” [Донецьк 2] || “Донбасс кормил не одну область в Украине, это я уверена просто в этом.” [Донецьк 1]

153 **Всі [Донецьк 1]:** “У нас работают шахты. Металлургия [...] процентов на 30 работает. [...] фермы у нас работают, яйца, молоко, куры, колбасы у нас свои. Помидоры – это тоже у нас все свое, днровское идет. Другое дело, что мы не можем то все продавать куда-нибудь.” || “мы что-то же и продавали, а сейчас мы не можем это продать.”

154 “Все-таки в Украине есть и другие производства, которые пополняли бюджет, не бывает же такого, что один регион кормит всю Украину.” [Донецьк 1]

155 “Донбасс, конечно, индустриальный кластер, [...] но у нас больше делался упор на уголь и металлургию. А какое-то сложное машиностроение, кораблестроение, самолеты, электроника – это не у нас. Поэтому да, конечно, Донецк, Донбасс, он важен и нужен, но я бы не сказал, что он настолько уникален.” [Донецьк 2]

“конечно, Донецк, Донбасс, он важен и нужен, но я бы не сказал, что он настолько уникален.”

[Донецьк 2]

У результаті війни на Донбасі українці по всій країні **зробили переоцінку миру і незалежності як вимірів, які не можна сприймати як належне, одночасно розглядаючи мешканців ТОТ як пасивних жертв російської пропаганди.**

Учасники схилиються до думки, що **люди на ТОТ є жертвами російської пропаганди**, а отже, вони напевно засвоюють наративи, поширені російськими державними каналами.¹⁵⁶ Деякі учасники також зауважили, що люди на ТОТ, очевидно, **звинувачують українців** решти країни у **своїй трагедії**¹⁵⁷ та вважають, що **всі «їх ненавидять»**, не беручи при тому участі в місцевих сепаратистських заходах.¹⁵⁸ Деякі респонденти наголошували на необхідності

визнати, що **різні люди будуть за всіх умов виявляти різне ставлення до цих явищ.**¹⁵⁹

На запитання про те, що ж саме Україна втратила внаслідок війни, учасники вказують на загальне **відчуття втрати миру та стабільності**,¹⁶⁰ що змусило їх **по-новому відчутти цінності миру та незалежності** як щось, що не можна сприймати як належне, а відтак потрібно захищати.¹⁶¹ Учасники з різних регіонів постійно висловлювали почуття гордості у зв'язку з **відродженням української армії** та позицією українських солдатів, які воювали у війні на Донбасі.¹⁶²

“почав усвідомлювати, що незалежність – це те, що потрібно берегти, і те, за що потрібно боротися.”
[Центр, в.н.п.]

156 “Сприймають вони нас так, як їм говорить російське телебачення. У нас там родичі проживають, то все те, що говорить російська телевізійна методичка, те вони про нас і думають. [...] Про те, що ми дуже жорстокі, про те, що в нас не можна вільно розмовляти російською мовою, тебе за це поб'ють.” [Центр, в.н.п.] || “люди относятся к нам негативно, потому что российская пропаганда настроена против нас.” [Схід, в.н.п.] || “мені здається, що вони в основному керуються тими засобами масової інформації, що їм там по телевізору показують.” [Центр, м.н.п.] || “Одни про других думают негативно, исходя из источников, радио, телевидение.” [Центр, м.н.п.]

157 “многие считают нас виноватыми в том, что у них происходит на востоке, что это из-за нас, что у нас в Киеве происходили вот эти все Майданы, потом началась война.” [Центр, в.н.п.]

158 “У меня очень много друзей в Луганске, Донецке [...] они лишь думают, что их ненавидят. [...] не понимают, при чем здесь они, они не ходили на референдум, они не брали оружие в руки, они просто себе жили и никого не трогали, а их чаще всего ненавидят.” [Схід, в.н.п.]

159 “у людей очень разные мнения. Кто на Украину, как бык на красную тряпку, кто жалеет, что остался там, и хотели бы вернуться, поэтому у людей очень разные мнения.” [Схід, в.н.п.] || “е і такі, є і такі. [...] хтось чекає повернення України, хтось ненавидить нас і каже, що це все Україна винувата.” [Центр, в.н.п.]

160 “ми тут спокійно живемо, але воно відкладає якийсь негатив на все, що відбувається, і на бізнес, і на економіку, і на все інше.” [Захід, в.н.п.]

161 “цінуємо мир.” [Центр, м.н.п.] || “Змінилося дуже сильно, тому що почав усвідомлювати, що незалежність – це те, що потрібно берегти, і те, за що потрібно боротися.” [Центр, в.н.п.] || “сейчас вопрос независимости стоит более остро. Потому что тогда как-то так оно прошло, особо не замечено.” [Схід, в.н.п.] || “підсилювся патріотизм.” [Захід, м.н.п.]

162 “Есть гордость за ребят, которые стоят на передовой и защищают нашу независимость – молодцы!” [Південь, в.н.п.]

7 Слабке сприйняття міжрегіональної взаємозалежності співіснує з сильним бажанням розширення можливостей на місцевому рівні

Висока оцінка децентралізації співіснує зі слабким почуттям регіональної взаємозалежності серед старших поколінь, в той час, як молоді покоління, а також люди, які мали можливість подорожувати Україною, як правило, є більш відкритими і твердо переконаними в тому, що різні регіони доповнюють одне одного та є між собою взаємозалежними.

Чимало респондентів поділилися переконанням, що регіони України є принципово автономними і не потребують один одного.¹⁶³ Лише декілька учасників відкинули цю ідею і наголосили на

¹⁶³ “Ми не є залежними один від одного. Я рахую, що кожна область, кожен регіон, вони практично є самодостатніми. Всюди росте хліб, картопля, морква, буряк.” [Захід, м.н.п.] || “Я вважаю, що не залежать. [...] при СРСР більше залежали. Там видобували одне, відвозили в другу сторону, [...] а зараз стараються, мені здається, обходиться кожен своїми силами.” [Центр, м.н.п.] || “если взять лет 15 назад, когда в восточной части, центральной Украине еще работали там какие-то производства, фабрики, предприятия, тогда, пожалуйста, мы вам соду, резину, уголь, а с той стороны что-то другое. Сейчас этого нет. Каждый сам свои леса вырубает.” [Центр, м.н.п.]

міжрегіональній взаємозалежності.¹⁶⁴ Тут важливо підкреслити, що фактично всі молоді учасники погодилися з тим, що кожен регіон може запропонувати щось унікальне, і вони разом доповнюють один одного.¹⁶⁵ Ця передумова сприяла розумінню того, як різні регіони роблять

¹⁶⁴ “Зависимы. [...] Кому-то надо море, кому-то надо горы, кому-то надо газ, кому-то надо вода.” [Центр, в.н.п.] || “все-таки і залежим. Взяти ту саму освіту, різні міста, обласні центри, мають різні ВУЗи, які реально цінуються.” [Захід, м.н.п.]

¹⁶⁵ “регионы они дополняют друг друга именно своей особенностью. [...] у каждого региона есть что-то свое особенное, своя какая-то внутренняя история.” [молодь, Центр, м.н.п.] || “Все регионы от других регионов где-то в чем-то нуждаемся.” [молодь, Центр, в.н.п.] || “Даже та же сплоченность между регионами, когда был тот же майдан, то люди приехали с разных регионов, [...] и люди были вместе, они этим тоже дополняли друг друга, своей сплоченностью.” [молодь, Центр, м.н.п.]

“Ми не є залежними один від одного. Я рахую, що кожна область, кожен регіон, вони практично є самодостатніми. Всюди росте хліб, картопля, морква, буряк.”

[Захід, м.н.п.]

“Все регионы от других регионов где-то в чем-то нуждаемся.”

[молодь, Центр, в.н.п.]

“у каждого региона, какая-то своя особенность. И когда все в куче, можно сказать, что да, это Украина.”

[молодь, Південь, м.н.п.]

свій внесок в розвиток України в цілому в політичному, економічному та культурному плані.¹⁶⁶

Тим не менше, не можна заперечувати того, що молоді учасники здебільшого говорили загальними словами і спиралися на **регіональні стереотипи**. Західну Україну неодноразово називали «серцем України» та асоціювали з теплими за характером людьми. За словами одного з молодих учасників, у Західній Україні панує «сильний націоналізм», що виявляється у винятковому вживанні української мови.¹⁶⁷

¹⁶⁶ “каждый регион имеет [...] некие цели, которые между собой есть поеднані, и что-то без чего-то существовать не может, и поэтому она и есть Украина.” [молодь, Центр, в.н.п.] || “у каждого региона какие-то свои традиции, какая-то своя особенность, при том оно все также пересекается с историей Украины и с происхождением [...] у каждого региона, какая-то своя особенность. И когда все в куче, можно сказать, что да, это Украина.” [молодь, Південь, м.н.п.]

¹⁶⁷ “Очень сильный национализм на Западном регионе, отличается от остальных регионов в Украине. [...] все говорят на украинском языке, русский язык вообще там не котируется в основном. Я когда там был, в некоторых магазинах даже обслуживать не хотели, если ты говоришь на русском языке.” [молодь, Південь, в.н.п.]

Асоціативний ряд Сходу України, як правило, тяжів до промислових образів. Одесу часто вважали мистецьким містом з особливим почуттям гумору.¹⁶⁸ Інші «регіони посередині», тобто центральні, – такі, як Суми, Рівне, Кіровоград, Вінниця, – практично не були присутні у свідомості респондентів.

Подібну тенденцію спирання на стереотипи для опису «регіональних поведінок» можна спостерігати серед людей, які вирішили переїхати до іншого регіону в межах України¹⁶⁹ (здебільшого через бажання

¹⁶⁸ “тот же Крым, тот же Донбасс, все регионы между собой очень хорошо и тесно сотрудничают. Например, во Львове есть колорит, который показывает именно украинское сердце, в Одессе есть тот артистизм, тот жвавый колорит, который показывает украинскую гостеприимность, в Луганске или Донецке, есть люди, которые трудятся и которые показывают, насколько наша нация, наши регионы, более pracowиті.” [молодь, Центр, в.н.п.] || “Одесса довольно по истории интересная, также много писателей было украинских, которые стали знаменитыми. В основном, для меня южные и Закарпатье, являются самыми любимыми регионами Украины, так как хоть они и туристические, но я чувствую себя, как в Украине.” [молодь, Схід, м.н.п.]

¹⁶⁹ “Ивано-Франковск – там, если на украинской мове не будешь разговаривать, с тобой вообще никто не будет общаться.” [людина, яка змінила місце проживання, Одесса] || “Ждал где-то первый год, что возможно, закончится, урегулируется вопрос и можно будет вернуться обратно. [...] Я сестрам своим звонил троюродным, был такой миф, что во Львове людей едят, будто бы там русскоязычных ненавидят, сжигают. Я позвонил и спросил: что у вас действительно такое? Они сказали, что нет, конечно. Тогда я сказал: готовьтесь, я к вам еду. И все – я приехал.” [людина, яка змінила місце проживання, Львів] || “допустим, ездила на машине. В горку, [...] я не могла с места съехать, когда скользко, [...] в Донецке [...] менталитет, наверное, у людей такой: тебя обзовут, как хотят. Здесь такого нет. Здесь тебе наоборот, еще и помогут и с места тронуться. Здесь люди добрее.” [людина, яка змінила місце проживання, Одесса] || “во Львове... мы ездили всегда в Закарпатье, да, они на украинском, но это такой менталитет, это такие культурные люди, это не сравнить, с Донецком – это точно.” [людина, яка змінила місце проживання, Одесса] || “Здесь все работают на предприятия, они устают, они простые мужики, они матерятся. В Днепре это было более-менее культурно.” [людина, яка змінила місце проживання, Кривий Ріг] || “Во Львове больше за семью, а на востоке – там друзья и знакомые у меня, они больше за работу, за деньги.” [людина, яка змінила місце проживання, Львів]

кращого життя¹⁷⁰ чи втечі із зони бойових дій¹⁷¹). Проте деякі люди, які змінили місце проживання, були обережнішими у своїх відповідях, відмовляючись з'єднувати воедино цілі регіони у якісь стереотипні негативні моделі поведінки.¹⁷²

Незважаючи на використання стереотипних образів, згідно також з відповідями молодших груп, фактично всі люди, які змінили місце проживання, погодилися з тим, що **кожен регіон в Україні може запропонувати щось цінне**.¹⁷³ Принаймні для одного респондента **переконання, що кожен регіон має, що запропонувати іншим, і це сприяє розумінню міжрегіональної взаємозалежності**: враховуючи, що кожен регіон робить свій внесок по-своєму, то, питається, «як вони можуть жити один без одного?»¹⁷⁴

Це дуже важливий момент: **можливість подорожувати, як правило, стимулює відкрите ставлення.**

170 “мы ожидали улучшения в нашей жизни. [...] для нас этот город намного перспективнее, лучше, работы больше и возможностей.” [людина, яка змінила місце проживання, Київ]

171 “Я ничего не ожидала, я ехала от безысходности, у меня была такая ситуация, что другого выхода не было.” [людина, яка змінила місце проживання, Чернігів]

172 “Все зависит от человека, как ты к людям, как ты к ним относишься, как ты с ними общаешься, если ты будешь замкнут, понятно, что тебе никто не откроется, не будет общаться.” [людина, яка змінила місце проживання, Кривий Ріг] || “что и с местными, и с переселенцами. И у тех, и у других есть разные люди. Есть с которыми проще, есть с которыми тяжело общаться.” [людина, яка змінила місце проживання, Львів]

173 “Я верю в нашу Украину, каждым кусочком Украины можно гордиться, потому что у каждого кусочка есть неповторимая история. Поэтому я не могу сказать, что я одним регионом горжусь. Когда я приезжаю в другой город, я нахожу там кучу положительных, интересных историй.” [людина, яка змінила місце проживання, Кривий Ріг]

174 “все регионы важны, то важны конечно, там сельское хозяйство, там промышленность, там культура, там лес, там газ, там нефть, там порты. Ну как они могут жить друг без друга? Одни делают корабли, другие выращивают арбузы. Одни плавят металл, другие делают мебель.” [людина, яка змінила місце проживання, Львів]

Для українців **децентралізація є одним із найважливіших досягнень Незалежності: асоціюється з набуттям нових політичних та економічних можливостей, а також з покращенням інфраструктури на місцевому рівні.**

Учасники високо оцінили реформу децентралізації за сприяння значним покращенням у сфері інфраструктури¹⁷⁵ та за розширення можливостей українців при збереженні ресурсів та бюджетів на місцевому рівні.¹⁷⁶

175 “делаются дороги, красивые тротуарчики. Раньше, лет 15-20 назад, у нас не было такого.” [Захід, м.н.п.] || “тут парки начали строить, велодорожку построили.” [Схід, в.н.п.] || “это видно по городу, по всему видно, что деньги остались здесь, а не убежали в Киев.” [Схід, в.н.п.]

176 “реформа децентрализации, [...] позволило оставлять деньги на месте, и они были задействованы там, где это нужно.” [Схід, в.н.п.] || “Деньги остаются в бюджете города, и больше развития происходит. Я вижу по городу, очень изменился.” [Центр, в.н.п.] || “залишаються в місцевих бюджетах гроші, і напевно вони менше, скажем прямо, розкрадаються, більше іде на ті цілі, на які вони мають йти.” [Захід, м.н.п.] || “Гроші залишаються на місці” [Захід, в.н.п.] || “в громадах лишається більше коштів, тобто податки не йдуть на Київ, а залишається на місцях і сама громада вирішує вкладати її в дороги, медицину, освіту. [...] люди стали краще проживати.” [Центр, м.н.п.] || “на территории Украины есть все, чем мы можем себя обеспечить. И сельское хозяйство, и лес, и металлургия – все-все. Оно все наше, мы не должны другим соседним нашим республикам это раздавать.” [Схід, м.н.п.]

“реформа децентрализации, [...] позволило оставлять деньги на месте, и они были задействованы там, где это нужно.”
[Схід, в.н.п.]

Ще до реформи децентралізації деякі респонденти вважали перехід з Москви до Києва контролю над економічними ресурсами та політичної підзвітності ключовою перевагою Незалежності. Одна учасниця з Півдня України згадала, як її місцева ковбасна фабрика відправляла продукцію до Москви, тоді як із розпадом СРСР ковбаси залишалися в Україні: незалежність означала, що «ми можемо тепер забезпечувати власні потреби»¹⁷⁷ Інші говорили про те, що раніше чиновників висувала Москва, але тепер вони базуються в Києві, тому стало простіше притягати їх до відповідальності.

177 “прибыль [...] от продажи не оставалась в Украине, а она уходила в Москву. [...] не хватало мяса для того, чтобы покрыть, скажем, юг Украины [...] А когда вот пришла независимость, [...] закрыли транспортировку сырья в Москву, [...] вся сырьевая база [...] из нашего сырья пошла на изготовление продуктов здесь, по югу Украины. [...] независимость привела к тому, что мы можем на Украине покрыть свои нужды и потребление вот в мясе.” [Південь, м.н.п.]

8 Слабке сприйняття міжнародної взаємозалежності серед українців

Старші та молодші покоління українців однаково схильні асоціювати Незалежність насамперед зі **свободою від втручання інших** як на міжособистісному, так і на міжнародному рівнях. Лише меншість українців визнають «взаємозалежність» як важливий – або навіть неминучий – аспект відносин між окремими людьми або між державами.

Учасники пов'язували Незалежність здебільшого з «негативним» розумінням «свободи», тобто в цілому незалежність – це не залежати від когось¹⁷⁸ та свобода робити все, що заманеться.¹⁷⁹ Ця динаміка на міжособистісному рівні також впливає на сприйняття з боку людей стосунків України з іншими державами: наприклад, здається, ідея, що «ми залежимо від усіх, базується на припущенні, що ми не повинні залежати, – справжня незалежність означає прийняття односторонніх рішень без потреби консультуватися з нашими сусідами.¹⁸⁰ На основі цієї передумови формується аргумент, згідно з яким **Україна незалежна лише номінально** (іншими словами, залежна від енергопостачання з інших країн,¹⁸¹ від

178 “від нікого не залежати.” [Захід, м.н.п.]

179 “Я двигаюсь, куда хочу, делаю то, что я хочу.” [Схід, м.н.п.] | “хочу перемещаюсь [...] Хочу, высказываю свое мнение.” [Схід, в.н.п.]

180 “сами мы решаем, независимо от наших братьев-соседей.” [Центр, в.н.п.]

181 “мы зависимы от поставок газа. Не только газа, и бензина, и нефти, и много чего другого.” [Схід, в.н.п.]

міжнародної співпраці¹⁸² чи від військової допомоги, наданої іншими державами¹⁸³). Показово, що цю ідею висловлювали здебільшого учасники зі Сходу. Хоча це не стосувалося молодших груп, де лише один учасник із Заходу України скаржився на залежність країни від інших у плані природних ресурсів (таких, як газ¹⁸⁴), але про це не згадувала молодь в Центрі, на Півдні чи Сході. Тим не менше, учасники зі Сходу та Півдня України пов'язували Незалежність зі свободою уряду діяти незалежно від думки інших іноземних політиків.¹⁸⁵ На основі цього значення обидва молоді учасники оцінили **Україну** негативно і назвали її **незалежною країною лише «номінально» через її залежність від думки та допомоги інших країн**, особливо у зв'язку з конфліктом на Сході.¹⁸⁶

Загалом подібний підхід до міжнародних відносин спостерігається **серед молодших учасників**, які особливо наполягали на абсолютній свободі від точки зору інших

182 “Возьмите такую организацию – Международный валютный фонд. Он диктует Украине условия предоставления транша. Мы должны повысить цену на газ. Условия, которые нам диктует совершенно не украинская организация.” [Схід, в.н.п.] | “когда страна решает с какой страной дружить, а с какой не дружить, это имеет свои последствия. Все регулируется там международными нормативными актами.” [Центр, в.н.п.]

183 “Из-за того, что сейчас идет война, мы по факту зависимы от Евросоюза, от США, от Канады, [...] Если бы Европа не спонсировала Украину деньгами, [...] Канада и США не присылали бы нам какую-то там военную технику, я не знаю, как бы наша страна пережила это. [...] Украина сейчас зависит от всего мира, и если весь мир от неё отключится, то она как страна уже существовать не будет.” [Схід, м.н.п.]

184 “Мы зависим от газа, мы зависим от других каких-то, от продуктов питания.” [молодь, Захід, м.н.п.]

185 “независимая страна – это когда руководство страны оно также само не зависит от мнения иностранных политиков.” [Південь, м.н.п.] | “страна, которая имеет свое мнение.” [Схід, в.н.п.]

186 “у нас она только на словах [...] самостоятельная [...] ей нужна действительно помощь соседей и с нашей войной.” [молодь, Схід, в.н.п.] | “в какой-то степени правительство нашей страны – оно зависит от мнения соседних стран.” [молодь, Південь, м.н.п.]

“Украина сейчас зависит от всего мира, и если весь мир от неё отключится, то она как страна уже существовать не будет.”

[Схід, м.н.п.]

людей.¹⁸⁷ Але важливо підкреслити, що особи, які поділяли ці «негативні» визначення, часто висловлювали узагальнене почуття безсилля та відсутності контролю над своїм навколишнім середовищем. Це свідчить про те, що **якщо люди відчують брак можливостей у власному житті, їхня прихильність до ідеї Української держави, що засновується на взаємозалежних стосунках з іншими державами, залишатиметься слабкою.**

Лише декілька учасників не погодились із цим звуженим розумінням поняття свободи, наголошуючи на тому, що свободою не можна користатися адекватно без оцінки ролі «відповідальності», «взаємозалежності», «взаємодії» з іншими людьми [взаимодействие]. Лише один молодий учасник пов'язав ідеї незалежності та свободи з ідеєю **відповідальності за**

187 “Независимый – это значит, что ты ни от кого не зависишь.” [молодь, Захід, м.н.п.] | “Быть независимым – это в первую очередь не зависеть ни от кого, не зависеть от чужого мнения.” [молодь, Центр, м.н.п.] | “робити все, що хочеш, не слухати то, що думають інші.” [молодь, Захід, в.н.п.] | “ти можеш влюбій ситуації прийняти именно своє рішення, наприклад, тобі кудись іти или не іти, или выбрать свої пріоритети, независимо от мыслей других людей.” [молодь, Схід, м.н.п.] | “очень важно быть независимым от мнения других.” [молодь, Південь, м.н.п.] | “Быть независимым от мнения других людей [...] делаешь то, что ты хочешь.” [молодь, Південь, в.н.п.]

свої дії.¹⁸⁸ За словами одного з учасників, «ми не живемо, як якісь Робінзони Крузо, а все-таки в суспільстві». ¹⁸⁹ Ідея про те, що ми завжди будемо певною мірою залежати від інших людей, від інших країн через торговельні та дипломатичні відносини, а також неминуче залежати від зовнішніх обставин, також згадувалась молодшими учасниками на ТОТ.¹⁹⁰

188 “это быть ответственным за себя, за свои поступки, за то, что ты делаешь.” [молодь, Центр, в.н.п.]

189 “мы живем не как Робинзоны какие-то, а все-таки в обществе.” [Схід, м.н.п.]

190 **Всі [молодь, ТОТ]:** “Мы всегда зависим от каких-то обстоятельств.” || “Не существует независимых стран, в принципе в какой-то мере одно государство зависит от другого. С теми же торговыми связями, отношениями дипломатическими.” || “Полностью независимым быть невозможно, в любом случае мы зависим от человека, от обстоятельств, от экономики.”

Українці різних поколінь частіше інтерпретують категорію незалежності з точки зору **фінансової, економічної незалежності**, а не в плані абстрактних політичних ідеалів як на міжособистісному, так і на міжнародному рівнях, однак при цьому економічний добробут у різних регіонах розуміється по-різному. Українці менш схильні пов'язувати Незалежність з більш «позитивними» ідеями – такими як свобода слова, свобода пересування, свобода думки чи висловлювання та самореалізація.

Однією часто вживаною конотацією Незалежності була **фінансова та економічна незалежність**, – думка, що зустрічається також у групі молодих

Україні – 30. Від Незалежності до взаємозалежності

“независимая страна – это [...] та, которая экономически не зависит от других стран.”
[молодь, Південь, в.н.п.]

респондентів як на ТОТ,¹⁹¹ так і по всій країні.¹⁹² **У той час, як молодь із Заходу та Центру України, здавалось, більше зосереджувалась на державних послугах, молоді учасники зі Сходу та Півдня України, як правило, наголошували на поняттях, пов'язаних з автономією та самодостатністю**, – таких як «забезпечити себе»¹⁹³ та мати можливість «прожити самостійно хоча б 10 років».¹⁹⁴ З цієї точки зору, молоді учасники з групи Півдня та Сходу України також згадали, що країна незалежна тою мірою, якою вона **здатна «використовувати свої ресурси»**¹⁹⁵ і в цілому **бути економічно незалежною від**

191 **Всі [молодь, ТОТ]:** “меня определенная независимость – это финансовая в первую очередь.” || “независимость – это финансовая независимость.” || “не зависит от кого-то, ни в экономической сфере, ни в сфере жилья.” || “это в том плане, что я зарабатываю достаточное количество денег для того, чтобы снимать квартиру, питаться и на первые нужды. Я могу жить самостоятельно”.

192 “в первую очередь, [...] чтобы я не зависел в плане материального.” [молодь, Центр, м.н.п.] || “на еду себе можешь сам заработать, оплатить жилье, коммуналку и т.д., [...] это независимость.” [молодь, Захід, м.н.п.] || “я могу себя содержать, зарабатывать деньги, принимать какие-либо решения.” [молодь, Центр, в.н.п.] || || “это скорее в финансовом плане быть независимым.” [молодь, Південь, в.н.п.]

193 “Она может сама себя обеспечить.” [молодь, Південь, в.н.п.]

194 “страна [...] яка може прожити сама хотя бы лет 10 на своих силах.” [молодь, Схід, м.н.п.]

195 “без помощи кого-то, которая может располагать на какие-то свои определенные ресурсы.” [молодь, Схід, в.н.п.]

інших країн.¹⁹⁶ Зокрема один із учасників засудив те, що багаті ресурси України не використовуються достатньою мірою, одночасно хвалячи лібералізацію ринку землі як позитивний приклад використання ресурсів країни на користь українців.¹⁹⁷ Молоді респонденти із Заходу та Центру України включили значно ширший спектр визначень: не лише наявність **сильної економіки**,¹⁹⁸ але й **потужна професійна армія**, а також **ефективні системи охорони здоров'я та освіти**¹⁹⁹ (які фактично мають гарантувати економічне процвітання).

Цікаво, що більшість відповідей респондентів на ТОТ збігається з відповідями молоді на решті території України: **незалежна країна** – це країна з **«сильною економікою»**,²⁰⁰ зі **«здатністю захищатись від інших держав»** та **«прогодувати населення»**²⁰¹, а також **гарантувати середній рівень життя своєму населенню**.²⁰²

¹⁹⁶ “независимая страна – это [...] та, которая экономически не зависит от других стран.” [молодь, Південь, в.н.п.]

¹⁹⁷ “У нас земля – це гарний ресурс. [...] Украина на 30% независима и на 70% зависима, потому что у нас очень много всяких ресурсов, которые не задействованы. Вот сдали в аренду земли, хотя [...] у нас так же само есть производство, у нас есть металлургия, у нас есть заводы, у нас есть очень хороший ресурс, которым мы можем начинать заниматься.” [молодь, Центр, в.н.п.]

¹⁹⁸ “Чтобы быть независимой страной надо иметь финансы, развитый рынок, экспорт, импорт, нормальные налоги, нормальные пенсии и т.д.” [молодь, Захід, м.н.п.]

¹⁹⁹ “Это страна у которой есть своя политическая сила, своя армия, у которой есть свой выбор, на какой путь идти в плане политическом.” [молодь, Центр, м.н.п.] || “это страна, в которой в принципе есть нормальная армия, нормальная медицина, обучение людей и т.д.” [молодь, Захід, м.н.п.]

²⁰⁰ “это страна с сильной экономикой и сильной оборонной сферой.” [молодь, ТОТ]

²⁰¹ “В способности защищать себя от других государств, обороняться, в способности прокормить население.” [молодь, ТОТ]

²⁰² “независимое государство – это государство, которое может обеспечить достаточный, средний [...] уровень жизни своему населению.” [молодь, ТОТ]

“независимая страна – это [...] та, которая экономически не зависит от других стран.”
[молодь, Південь, в.н.п.]

“это страна, в которой в принципе есть нормальная армия, нормальная медицина, обучение людей и т.д.”
[молодь, Захід, м.н.п.]

Іноді учасники (включаючи молодші групи) також висловлювали більш «позитивні» визначення (свобода щось робити): найчастіше посилалися на такі поняття, як **свобода слова**, самореалізація²⁰³ та свобода думки / вираження поглядів²⁰⁴). Останнє поняття також прозвучало серед молодих учасників на ТОТ.²⁰⁵

Учасники розглядали свободу пересування як одну з найбільших переваг Незалежності,²⁰⁶ а поїздки в інші країни бачилися навіть як можливість переоцінити якість життя вдома.²⁰⁷ Цей тип розуміння свободи був особливо помітним серед респондентів на ТОТ,²⁰⁸ де пункти пропуску є болючим нагадуванням про втрачені права.²⁰⁹

203 **Центр в.н.п.]** “самой решать свою судьбу.” [молодь, Центр, в.н.п.]
204 “Бути незалежним особисто для мене – це вільне волевиявлення, тобто я не підпорядковуюсь нічийій волі, я самостійно приймаю рішення.” [молодь, Центр, в.н.п.]
205 **Всі [молодь, ТОТ]:** “Когда ты можешь свободно выражать свои мысли.” || “это ассоциация с тем, что я имею какое-то собственное мнение, независимое от другого мнения, когда я могу стабильно и точно выражать свою точку зрения.” || “Я сам формирую свои взгляды на жизнь, не опираясь на мнение большинства или на мнение меньшинства.”

206 (я асоціюю незалежність с) “возможностью путешествовать за границу. Я свободно смогла поехать в Шанхай, мне подарок сделали, купили билет, я поехала. На подработку я свободней могу поехать, раньше это было тяжелее.” [Південь, в.н.п.] || “коли був Майдан і потім безвіз, [т]оді я відчув те, що Україна незалежна.” [Захід, в.н.п.] || “відчули себе вільніше тим, що можна було подорожувати, поїхати за кордон, подивитися. Що при Союзі навіть не мріялося – поїхати за кордон. Це основна перевага.” [Захід, м.н.п.] || “когда Евросоюз отменил визы – это действительно было ярким событием.” [Центр, м.н.п.]

207 “Возможность ездить за границу. Мне кажется, что это такой плюс величайший. Люди, которые живут на одном месте, они не могут сравнить то, как ты живешь, как ты можешь жить и как ты должен жить.” [Схід, м.н.п.]

208 “Раньше наш мир был ограничен исключительно границами Советского Союза – выезд за границу был только для избранных. А тут это стало обычной рутинной, поехать за рубеж отдохнуть – это сейчас не считается шиком, это просто обычная жизнь.” [Донецьк 2]

209 “сейчас нужно до поезда доехать через блокпост, через очереди.” [ОПЧЛЗ]

В загальному плані двоє учасників зі Сходу України пов’язували Незалежність з **почуттям** свободи.²¹⁰ Зокрема, один молодий респондент з Центру України наполягав на тому, що **освіта** відіграє ключову роль: лише люди з «критичним мисленням» можуть по-справжньому «бути вільними»; без цього люди не здатні вільно висловлювати свою думку і є нічим іншим, як «стадом».²¹¹ Так само, інший респондент зі Сходу наголосив, що **мати «власну культуру»** – це теж чинник, який варто враховувати при розгляді питання про те, чи є країна незалежною.²¹² Один молодий учасник зі Східної України, який, напевно, глибше переживає безпосередні наслідки війни на Донбасі порівняно з молоддю в інших регіонах, пов’язав Незалежність з **територіальною цілісністю**.²¹³

210 “это не быть зависимым от людей, которые тебя окружают, и чувствовать себя свободным.” [молодь, Схід, м.н.п.] || “это имеет какое-то внутренне чувство того, что ты свободен, то есть у тебя нет ограниченный.” [молодь, Схід, в.н.п.]

211 “також немаловажливий фактор – це освіта, адже якщо населення, яке є політично неграмотне, [...] это стадо [...] люди, у яких є критичне мислення, які вміють аналізувати інформацію, яку вони споживають [...] ця країна буде вільною, тобто це люди, які не бояться вільно апелювати своєю думкою.” [молодь, Центр, в.н.п.]

212 “страна, которая имеет свою культуру.” [молодь, Схід, в.н.п.]

213 “страна, яка має свої територіальні кордони.” [молодь, Схід, м.н.п.]

“відчули себе вільніше тим, що можна було подорожувати, поїхати за кордон, подивитися. Що при Союзі навіть не мріялося – поїхати за кордон. Це основна перевага.”

[Захід, м.н.п.]

9 Позитивні та негативні аспекти у сприйнятті радянської спадщини в Україні

Українці з усіх регіонів серед **позитивних аспектів** радянської спадщини вказували на **наявність потужної промислової інфраструктури, безкоштовної системи охорони здоров'я та безкоштовної освіти.**

Більшість учасників вважають отримання у спадок (а) безкоштовної системи охорони здоров'я,²¹⁴ (б) безкоштовної системи освіти високого рівня,²¹⁵ та (в) потужної промислової інфраструктури – такої, як електростанції та заводи (навіть при тому, що вони були «розкрадені» за період Незалежності)²¹⁶ – як три позитивні аспекти спадщини СРСР.

Учасники з ТОТ висловили трохи інакшу точку зору, переконані в тому, що **українські лідери «навмисно розтратили» промисловий потенціал**

214 “была по наследству медицина и образование – это было в плюсах.” [Центр, м.н.п.] || “врачи, которые реально грамотные – врачи, которые обучались еще в СССР. Молодое поколение врачей – из них грамотное единицы.” [Південь, в.н.п.]

215 “Мы получили от Советского Союза в наследство самую лучшую в мире систему образования.” [Схід, в.н.п.] || “була освіта. Ми багато отримали від Радянського Союзу. Нас вчили вчитися, ми багато пізнали всього.” [Захід, в.н.п.] || (Что позитивного есть?) “Бесплатное образование.” [Південь, в.н.п.]

216 “Из плюсов осталось после Советского Союза очень много – заводы и все остальное, в 90-е они резко все были разворованы.” [Центр, в.н.п.] || “3 плюсів: [...] все що залишилось з тих заводів, які потім порозкрадали і позакривали.” [Центр, м.н.п.] || “ми отримали величезну промисловість.” [Захід, м.н.п.] || “В плане позитивного – это газопровод.” [Схід, в.н.п.]

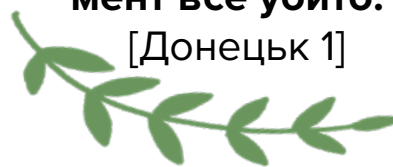
“Из плюсов осталось после Советского Союза очень много – заводы и все остальное, в 90-е они резко все были разворованы.”

[Центр, в.н.п.]

“Благодаря СССР у нас остались заводы, пароходы, фабрики, которые в данный момент все убито.”

[Донецьк 1]

країни, який, на їхню думку, був на належній висоті за радянських часів.²¹⁷ Хоча учасники з решти країни якоюсь мірою погоджувалися з таким баченням, учасники з ТОТ були непохитними у своєму засудженні розкрадання та корупції за роки Незалежності з боку влади України та «місцевих царків».²¹⁸

217 “в Украине очень много всякого производства было и добычи. И все это можно было бы развивать, но все продали. Мне кажется, не случайно ее профукали, а специально развалили.” [Луганськ] || “Благодаря СССР у нас остались заводы, пароходы, фабрики, которые в данный момент все убито. Потому что хозяина не было ни одного при Украине, который бы старался все поддерживать, хотя бы и продолжать это.” [Донецьк 1] || “Вся инфраструктура была завязана только за Донбасс. Сейчас обрубили Донбасс в Украине, и соответственно, посыпалось много производств.” [Донецьк 1]

218 “Все, что в Украине было хорошего, все пришло из СССР. И люди, и фабрики, и заводы. Потом потихонечку это начало разрушаться, потому что стали расхватывать местные царьки Украину, стали все разрушать, коррупция начала расти.” [Донецьк 1] || “Электростанции, электросети, все коммуникации – по сей день мы пользуемся тем, что было в СССР.” [ОПЧЛЗ] || “Все предприятия, более-менее живучие, которые дают в бюджет что-то, все корни растут оттуда. Мы еще пользуемся тем, что нажил СССР.” [Луганськ]

Українці з усіх регіонів розглядають збереження **менталітету «совка»** – поряд із **старою номенклатурною системою** – як **негативні продукти радянської спадщини**.

Негативна спадщина здебільшого пов'язується з постійною присутністю **радянської ментальності [совок]** (а особливо з **патерналістським ставленням людей до держави**²¹⁹), а також з **номенклатурною системою**, де старі еліти залишаються при владі безстроково.²²⁰ Відсутність у них інноваційних ідей «заморожує»²²¹ розвиток країни.

219 “‘совковість’ у головах, що всі надіються на державу, що держава щось обязана людям.” [Захід, м.н.п.] || “Подход в общении при обслуживании человека в магазине, как говорят – совковое. Ты приходишь, и такое ощущение, что тебе делают одолжение.” [Південь, в.н.п.] || “Ватніков, вибачте, дуже багато нам залишилось.” [Центр, в.н.п.] || “Нам вбивали в голову, что мы всего лишь винтики и гаечки в огромном механизме государства, мы всегда говорили, что они там сами все решат. [...] Остался этот страх перед властью, он сидит на генетическом уровне.” [Центр, в.н.п.] || “мы все-таки совки до сих пор.” [Схід, м.н.п.] || “Якби ми позбулись того радянського менталітету, ми би пішли своїм шляхом, а поки що у нас в головах Радянський Союз до сьогоднішнього дня, [...] держава повинна зробити за мене все: дати мені роботу, понизити мені тарифи, заплатити за квартиру, все зробити, тільки не я.” [Захід, м.н.п.] || “з негативного – це тупість людська, яка вбивалася людям в голову за всі часи існування Радянського Союзу.” [Центр, в.н.п.]

220 “бюрократизм. Как он был, так и есть” [Схід, в.н.п.] || “При власти остались те же, скажем так, перекрасились [...] перекрашенные коммунисты.” [Південь, м.н.п.] || “страшна бюрократія” [Захід, в.н.п.]

221 “Тот же президент Кучма – [...] Он выходец из партийной номенклатуры. [...] ничего другого не умел, так же не умели люди которых он привел к власти. Они не умели мыслить по-новому, выдавить новые идеи, и это затормозило развитие страны.” [Центр, м.н.п.]

“Якби ми позбулись того радянського менталітету, ми би пішли своїм шляхом, а поки що у нас в головах Радянський Союз до сьогоднішнього дня, [...] держава повинна зробити за мене все: дати мені роботу, понизити мені тарифи, заплатити за квартиру, все зробити, тільки не я.”
[Захід, м.н.п.]

“Тот же президент Кучма – [...] Он выходец из партийной номенклатуры. [...] ничего другого не умел, так же не умели люди которых он привел к власти. Они не умели мыслить по-новому, выдавить новые идеи, и это затормозило развитие страны.”
[Центр, м.н.п.]

Кілька учасників висловили розчарування з приводу **втрати ядерної зброї** та прирівняли це до **втрати міжнародного статусу** України.²²²

222 “Сдача ядерного оружия сделала нас слабой страной.” [Схід, м.н.п.] || “Скажіть будь-ласка, учасники конференції вони одобряють, що при незалежності, при Кравчукові віддали ядерну зброю. Чи правильно, чи ні.” (Все odpowiedzi – нет) [Центр, м.н.п.]

Для молодих людей Незалежність України – закрите назавжди питання, яке сприймається безперечною, майже «позачасовою» реальністю.

Старші покоління (хоч меншою мірою в Західній Україні), визнали, що їм довелося «віднайти себе» як українців, вже не будучи частиною розширеної радянської держави.

На запитання про те, **що означало бути українцем у радянські часи**, учасники як із Заходу, так і зі Сходу України згадали, як раніше за радянських часів принижували українців: носії української мови асоціювались із нижчим соціальним статусом, із «селянами».²²³ Двоє учасників використали один і той самий образ українців, які почуваються «білими воронами», описуючи сприйняття україномовних в умовах радянської системи як «людей другого сорту», особливо в шкільній системі.²²⁴

²²³ “плохо относились к украинцам. [...] Пренебрежительно, я бы так сказал. [...] говорили и «бендеровцы», и «недалекие», [...] плюс то, что они разговаривали на другом языке, к этому было тоже своего рода негативное отношение, и говорили, что это село, селяне.” [Схід, в.н.п.] || “плохо относились к украинцам.” [Захід, м.н.п.]

²²⁴ **Всі [Центр, в.н.п.]:** “десятиліттями українська нація, українська мова, українська історія знищувалися радянським режимом. [...] люди відчували себе білими воронами, і потім все це насаждалося, і насправді навіть в моїй юності, коли я ще вчився в школі, ми вважали тих, хто розмовляв українською мовою, людьми другого сорту.” || “як біла ворона, важеловато було. [...] я закінчив українську школу і пішов учитися в ВУЗ і там все на російській мові. І на мене дивилися як на щось відстале.”

Один із учасників зі Сходу України зізнався, що радянська ідеологія успішно нав’язувала їм вірність стосовно СРСР, і тому **потрібен був час, аби прийняти українську ідентичність**.²²⁵ Відповідно до наших сподівань, **учасники із Заходу України були менш двозначними у розумінні української ідентичності за радянських часів**.²²⁶ Близькість кордону з Польщею та легший доступ до західних джерел інформації відіграли велику роль у протидії радянській пропаганді.²²⁷ Один учасник скаржився, що за радянських часів Україну плутали з Росією, і що відтак Україні знадобилися роки, аби ствердити себе як окрему державу.²²⁸

²²⁵ (Моя страна –) “... СССР, конечно, потому что нам идеология вбивала, и потребовалось достаточно много времени для того, чтобы все-таки сделать выбор. Сейчас я другого мнения.” [Схід, в.н.п.]

²²⁶ “Я себе завжди відчувала, навіть в радянські часи, українкою.” [Захід, в.н.п.]

²²⁷ “населення Львівщини вже давно не ініціювало себе як громадян СРСР [...] десь з 80-х років. [...] нас просто рятувала ситуація, що ми були поруч [...] з Польщею [...] Ми мали можливість дивитись німецьке телебачення, ми отримували інформацію з інших джерел, можна було дивитись CNN.” [Захід, м.н.п.]

²²⁸ “Поки було СРСР, то Україну дуже часто в світі плутали з Росією. Нас нівелювали в одне, тобто такої держави, як Україна, толком ніхто не знав. А після отримання незалежності, аж через 20 років плюс-мінус, нас в світі почали узнавати, що є така держава, як Україна.” [Захід, м.н.п.]

“Поки було СРСР, то Україну дуже часто в світі путали з Росією. Нас нівелювали в одне, тобто такої держави, як Україна, толком ніхто не знав. А після отримання незалежності, аж через 20 років плюс-мінус, нас в світі почали визнавати, що є така держава, як Україна.”

[Захід, м.н.п.]

Інші з ностальгією згадували радянські часи як період, коли національні конотації не мали значення, – існував «один народ», тож у цьому випадку Незалежність асоціюється з модулями поведінки, що сприяють розділенню за мовною та етнічною ознаками.²²⁹ Інша інтерпретація була пов’язана з відчуттям українськості «в складі великої держави» братніх націй.²³⁰ **Радянську ностальгію** також іноді пов’язували зі зниженням рівня життя:

229 “Каждая страна, сколько у нас было государств, в одном СССР, все друг друга уважали, не так, как сейчас, тот черный, тот белый, тот на украинском, тот на русском. [...] в СССР было намного лучше, чем сейчас мы живем отдельной державой.” [Центр, в.н.п.] || “Был один народ. Да, один украинец, другой русский, да, это уже было распределение, но не было такого, что ты чем-то отличался. [...] Не было акцентов на язык, место жительства, главное, чтобы ты был человеком, умел работать.” [Південь, в.н.п.]

230 “Українка як українка, з громадянством України, але в складі СРСР, де були всі брати і сестри.” [Центр, м.н.п.] || “Як українка, но в составі великої держави.” [Центр, м.н.п.] || “Відчував себе, як тоді казали, громадянином Союзу, за національністю українець, якогось зв’язку за національною приналежністю, такого не відчував.” [Захід, м.н.п.]

«В СРСР я була щасливою українкою, а в незалежній Україні я бідна українка».²³¹

На запитання про те, які викриття стосовно СРСР найбільше вразили людей після проголошення Незалежності, найпоширенішими відповідями (включно з відповідями, отриманими серед мешканців ТОТ) були радянські злочини, пов’язані з Голодомором, пактом Молотова-Ріббентропа, Катинню, а також Чорнобилем та іншими екологічними катастрофами.

231 “В СРСР я була щасливою українкою, а в незалежній Україні я бідна українка.” [Центр, м.н.п.]

РЕКОМЕНДАЦІЇ

1 Незалежність – це процес, а не подія: Україна стає історією успіху держави

Ставлячи акцент на тому, що **Україна стає історією успіху**, можна запропонувати українцям **месидж надії**. Цей наратив також може стати важливим інструментом «м'якої сили» для протидії російському державному наративу про Україну як про «невдалу державу» (англ. failed state). Представники медіа, уряду та бізнесу повинні просувати ідею, що, незважаючи на всі свої проблеми, Україна перебуває на шляху до того, щоб стати країною, де молоді люди зможуть самореалізуватися і, таким чином, захочуть залишитися в країні. Наприклад, незважаючи на війну, Україна все ще досягає успіху у багатьох галузях, і багато підприємств та ініціатив є конкурентноспроможними на міжнародному рівні – особливо в IT-секторі.

Незалежність варто представити як феномен, який постає поетапно, а не як явище, що ґрунтується виключно на сприйнятті 1991 року. Україна з часом стає незалежнішою, зрілішою та витривалішою. Для цього потрібно **підкреслити всі ті елементи, які роблять Україну особливою, насамперед її людський капітал**: українці – талановиті, працьовиті, винахідливі, стійкі, любителі свободи, готові висловити свою волю як нація всупереч усім перешкодам. При обговоренні труднощів 1990-х років акцент повинен ставитись не на тому, наскільки важкими були ті часи, а на тому, наскільки стоїчними є українці як нація – предмет гордості для багатьох громадян України.

Щоб протидіяти негативному іміджу Незалежності, пов'язаному з економічними втратами, представники політичних сил, бізнесу та медіа повинні нагадувати українцям про те, що з роками вони отримали доступ до більшої кількості продуктів та виробів у магазинах. Поява нових українських брендів (особливо в харчовій промисловості) також є важливим аспектом. У цьому контексті глядачі частіше довіряють менеджерам, а не власникам. Враховуючи вагомість такого чинника, як свобода пересування та самореалізації для молоді, надзвичайно важливо підкреслювати можливість подорожувати завдяки безвізовому режиму, а також ілюструвати професійні та освітні перспективи, які українці отримали внаслідок цих змін.

2

Стійкість та толерантність як моделі поведінки, що становлять стрижень українського національного характеру

Тенденцію українців об'єднуватися в часи біди варто розглядати як показник стійкості та національної самосвідомості українців. Іншими словами, українці відчувають необхідність захищати свою націю будь-якою ціною, коли її глибинному існуванню щось загрожує. У цьому контексті важливо також показати, як травматичні події минулого сприяють формуванню «засвоєних уроків» та стоїцизму суспільства, які сьогодні виявляються в різних сферах публічного та особистого життя громадян.

Спираючись на це спостереження про нахил українців до толерантності, українські медіа та політики повинні ставити акцент на тому, що громадяни можуть вільно брати участь у цивілізованих дискусіях, обговорюючи питання «закону про українську мову» чи «законів про декомунізацію». Крім того, варто увиразнювати той факт, що ці питання були впроваджені юридичним шляхом, і так само можуть бути змінені юридичним шляхом. Багато хто сприймає їх як нав'язування зверху позиції однієї частини суспільства іншій, – можливо, більш артикульований підхід на попередній стадії зміг би пом'якшити суперечності. Відповідні міжнародні порівняння повинні продемонструвати, що **розбіжності з питань історичної пам'яті є нормальним аспектом державотворчих та національних процесів.** Водночас не треба ігнорувати існуючі виклики для консолідації української державності. Росія послідовно використовувала існування цієї різноманітності, щоб розділити українське суспільство і заперечити ідею його життєздатності у формі держави, звідки й походять розмови про «федералізацію» України як єдине рішення задля «зшивання» різних регіонів України.

Важливо просувати образ України на міжнародній арені як простору толерантності, чия етнолінгвістична різноманітність та мультикультурна спадщина є джерелом сили та гордості, а не розділеності (відповідно до наративу російського режиму). Отже, політикам та медіа-лідерам варто **уникати зосередженості на партійній ідеології, що провокує поляризаційні ефекти у суспільстві** (напр., «проєвропейська» Захід України та «проросійський» Схід України), та скористатися природною толерантністю українців, беручи до уваги як внутрішню, так і міжнародну аудиторію. Телешоу можуть бути потужним інструментом для того, щоб ілюструвати повсякденну толерантність українців та відійти від часто абстрактних та конфронтаційних міфів. Наприклад, **розмовляти однією мовою в особистому житті та мати українську мову як «лінгва франка» сучасної Української держави не повинні бути взаємовиключними практиками та маркерами ідентичності.** З цієї точки зору, Канада та Швейцарія можуть бути використані як важливі орієнтири: хоча ці країни виявляють ефективніше «інституціоналізовану толерантність», на практиці лінгвістична ситуація в Україні не особливо відрізняється від цих реалій, втілюючи собою чудовий приклад «толерантності в усьому, за винятком інституцій». Насправді на мапі країни немає «лінгвістичних ґетто»: різні мови не зосереджені географічно в певних регіонах і часто можуть бути частиною однієї і тієї ж самої розмови. Цю **унікальність у повсякденній мовній практиці українців** слід підкреслювати в позитивному ключі, тим самим **зміцнюючи імідж України як «плавильного казана» та толерантного суспільства.**

Щоб пом'якшити негативний імідж старих політиків як «агентів поляризації», варто надати платформу **«громадянам, які стали політиками»**. Особливо на місцевому рівні ці особи можуть допомогти **зміцнити ідею політики як сили позитивних соціальних змін**, а не лише як джерела корупції та протистоянь.

3 Готовність українців боротися за свої права як рушій національної гордості та соціальної згуртованості

Вічне «розчарування» українців політичними лідерами є ознакою демократії в Україні, отже, варто постійно акцентувати на **здатності громадян притягати лідерів до відповідальності**.

Варто **уникати політизованих наративів** у контексті висвітлення масових українських протестів, таких як Помаранчева революція та Революція Гідності, **ставлячи, навпаки, акцент на творчості, мужності та рішучості українців у боротьбі за універсальні цінності**. Варто сприймати такі поняття, як право голосу чи свобода слова, як **вияви «конститутивних»**

українських поведінкових характеристик, які стали очевидними впродовж різних етапів історії Незалежності України. Нагадування людям про те, що Євромайдан підтримували люди з усіх куточків країни, в тому числі україномовні та російськомовні, може допомогти розвіяти ідею глибокого регіонального розколу під час цих подій, – міф, який в основному експлуатується для політичних цілей. Той факт, що протести підтримували навіть люди різного етнічного походження, такі як етнічний вірменин Сергій Нігоян та білорус Михайло Жизневський, може сприяти іміджу України як **простору «громадянського патріотизму» та надихаючої моделі демократизації в пострадянському регіоні**.

4 Поп-культура як консолідуючий чинник суспільства

 Представники ЗМІ повинні робити ставку на розважальні програми як потужний інструмент стимулювання соціальної згуртованості. Крім того, інтеграція в українське медіа-середовище міжнародних «м'яких новин» на такі теми, як розвиток особистості, комп'ютерні ігри, подорожі та спосіб життя, може допомогти увиразнити образ України як прогресивної та сучасної країни, редукуючи водночас загальну тенденцію пошуку «ескапізму» у російських ЗМІ.

5 Міжнародне визнання як джерело національної гордості

 Важливо **підкреслити визнання українських успіхів з боку інших країн**, висвітлюючи перемоги України в міжнародних спортивних, музичних чи академічних змаганнях.

 Варто показати, як **лібералізація візового режиму стала можливістю для українців заново пізнати себе та зробити Україну відкритою на сприйняття для інших європейських культур**. Представники медіа та політичного світу мають намагатися зобразити лібералізацію візового режиму не лише як політичне досягнення влади, а також як результат наполегливої праці українців, – іншими словами, як момент визнання України, який руйнує бар'єри між українцями та рештою Європи. Переважаюча суспільна підтримка лібералізації візового режиму виразно вписується в наратив, згідно з яким **Незалежність дорівнює відкритим кордонам та свободі пересування, – і це є цілковита протилежність ізоляції радянських часів**.

 Українці надають великого значення точці зору іноземців щодо своєї країни. Представникам ЗМІ, бізнесу та політики в Україні варто розглянути можливість створення ширшої платформи для іноземних журналістів та підприємців, які приїхали працювати в Україну, оскільки вони можуть продемонструвати **цікавий «сторонній» погляд на те, наскільки радикально змінилася Україна за ці роки**.

 Важливо вивчати та поширювати інформацію про високу оцінку українських талантів з боку інших країн, ілюструючи це явище прикладами того, як іноземні держави шукають для співпраці місцеві бізнеси чи ресурси, як це сталося, наприклад, у сфері експертизи з кібербезпеки.

6 Конфліктне почуття приналежності та прагнення до нормальності на ТОТ

Беручи до уваги невідконтрольні території, представники медіа, політичного світу та бізнесу повинні поширювати месидж, що **Україна здатна забезпечити «нормальність»** та, найголовніше, – що люди з ТОТ можуть бути частиною цієї «нормальності». Існує великий потенціал для **просування нового міжнародного образу України як простору толерантності, де кожна людина може самореалізуватися та отримати гідний прибуток** (оскільки фінансова незалежність неодноразово згадувалася учасниками фокус-груп як їхній пріоритет). Україну також можна зобразити сильною

державою – навіть попри труднощі, з якими стикається країна, вона продовжує протистояти одній з найагресивніших держав світу.

Тридцята річниця Незалежності може стати **нагодою, щоб допомогти людям по обидва боки лінії фронту «віднайти» одне одного з людської точки зору**. Цей підхід може послабити деформуючі наративи про «неонацистських прихильників Бандери», отримані з джерел російської державної пропаганди, з одного боку, та про «сепарів» з Донбасу, які поширюються в ультрапатріотичних колах, з другого.

7 Слабке сприйняття міжрегіональної взаємозалежності співіснує з сильним бажанням розширення можливостей на місцевому рівні

Політичний, бізнесовий та культурний дискурс в Україні повинен зміцнювати думку про те, що **кожен український регіон може запропонувати щось цінне, а разом регіони взаємно доповнюють один одного** та перебувають у нерозривній залежності, роблячи паралельно свій спільний внесок у розвиток України в політичному, економічному та культурному плані. Представники політики, ЗМІ та бізнесу повинні спростовувати образ поділу країни на «дві України» та наводити приклади, що демонструють, як уявний поділ «Схід / Захід» на російськомовних та україномовних далеко не є таким достовірним. Представникам ЗМІ слід також уникати «києвоцентричних» упереджень при поясненні важливих політичних процесів.

Позитивне просування реформи децентралізації повинно бути вписане в той наратив, що Незалежність сприяла наближенню влади та ресурсів до людей. У той же час цей наратив слід урівноважити з **проблемою національного єднання**: за наявності слабких центральних державних інституцій розширення можливостей на місцевому рівні несе ризик заохочення сепаратистських настроїв.

8

Слабке сприйняття міжнародної взаємозалежності серед українців

Важливо боротися з ідеєю України як своєрідного «Робінзона Крузо» міжнародних відносин: ізольованого, незрозумілого та залишеного напризволяще.

ЗМІ, політичний світ та бізнес повинні продовжувати просувати месидж про те, що **інтеграція України до міжнародного співтовариства сприяє зміцненню безпеки та демократичних свобод всередині країни**. Під час громадських дискусій, спрямованих на розвінчання міфу про те, що міжнародна взаємозалежність шкодить свободі та фінансовій безпеці, необхідно уникати абстрактних ідеологічних висловлювань та слід зосереджуватися на **конкретних прикладах того, які саме переваги отримують громадяни України** (напр., лібералізація візового режиму, можливості у сфері освіти за кордоном або іноземні інвестиції, що сприяють відродженню місцевих громад). Також життєво важливо просувати ідею, що навіть якщо **Незалежність**, безумовно, стосується **права України вибирати, які угоди вона укладає**, разом з тим це передбачає **співіснування з іншими країнами та дотримання міжнародних зобов'язань**. Поки ця когнітивна зміна не відбудеться, багато українців будуть продовжувати плутати добровільне «зовнішнє управління» з нелегітимним «впливом / втручанням», забезпечуючи тим самим сприятливий ґрунт для антизахідних пропагандистських наративів, на кшталт «західні куратори» [*западные кураторы*]. Ефективним доповненням до цього підходу було б наполегливіше акцентування думки, що взаємовигідний зв'язок з іншими державами означає визнання того факту, що сама Україна може багато чого запропонувати іншим країнам.

Ще одним елементом соціального та політичного життя, який потрібно краще артикулювати в суспільстві, є життєво важливий **зв'язок між економічною стабільністю та демократичними процедурами**. Тут лідери українського бізнесу мусять взяти ініціативу у свої руки та пояснити, як реформи стосовно правил та прозорості ведення бізнесу позитивно вплинули на щоденну роботу українських підприємств, попри те, що таке професійне середовище, засноване на правилах, обов'язково є також значно вимогливішим.

Базуючись на принципах **журналістики залучення**, можна запропонувати корисні поради для українських ЗМІ при вирішенні таких непростих питань, як взаємозв'язок із західними країнами та міжнародними організаціями або небезпека залежності від Росії через опертя на галузі, успадковані від радянської системи (у таких сферах, як енергетика, скажімо). Подібний підхід створює атмосферу довіри, сприятливу для активної участі громадян шляхом безпосереднього залучення їх до редакційного процесу та спільного формування порядку денного. Українські медіа можуть розглянути можливість панорамувати успішні ініціативи (такі, напр., як «Hearken»²³²), намагаючись взаємодіяти з громадами з метою реального врахування їхніх потреб. Відчуття того, що «їх почули», яке неминуче виникає в результаті таких ініціатив, зробить громадян значно сприйнятливішими навіть до ідей, які можуть суперечити їхнім переконанням.

232 Див. «Чому конспірологічна пропаганда успішна і що з цим робити: Вразливість аудиторії та спротив антизахідній, прокремлівській дезінформації в Україні», сс. 9, 41. За посиланням: <https://bit.ly/3rCblJc>

9

Позитивні та негативні аспекти у сприйнятті радянської спадщини в Україні

Вкрай важливо **показати, що саме радянська спадщина спричинила економічну кризу 1990-х**, оскільки

це допомогло б розірвати поширений асоціативний зв'язок між труднощами 1990-х та здобуттям Незалежності. Можна пояснити, наприклад, що якби Україна залишилася в орбіті Росії, це могло б призвести до ще більш глибокої економічної кризи в поєднанні із затяжним конфліктом, подібним до того, який був у Чечні.

Слід викласти негативні аспекти радянської спадщини як конкретні виклики, з якими українці стикаються

всі разом як суспільство, а не як загальні нездоланні проблеми. Месидж повинен полягати в тому, що **незалежність – це «робота в процесі»**. Цей підхід може допомогти усунути розчарування людей обіцянкою, що Незалежність буде дорівнювати негайному процвітання, а також спростувати логіку, згідно з якою виклики, пов'язані з незалежністю, **автоматично** вказують на те, що нам було «краще» в радянські часи.

Також вирішальне значення має протидія міфу, згідно з яким «ми лише знищили в незалежній Україні те, що було

побудовано за радянських часів». Ефективний спосіб протидії – **показати приклади того, як за часи Незалежності люди у своїх містах створювали нові локальні підприємства та нові галузі**, зокрема на Донбасі. **Інфраструктура не була втрачена, – її трансформували**, замінивши застарілу економічну модель іншою, **спрямованою на задоволення запитів людей** (наприклад, у сфері туризму, бізнесу ресторанів, кав'ярень тощо). Деіндустріалізація Донбасу не означає, що регіон приречений, – регіональні моделі економіки можуть бути переорієнтовані на інші сектори. У зв'язку з цим важливо також ставити наголос на появі нових технологічно розвинених галузей.

Люди давали тонкі й послідовні відповіді у межах теми про позитивні та негативні аспекти радянської спадщини в Україні.

Попри те, що необхідно активніше дискутувати публічно про руйнівні довгострокові наслідки радянської системи, ці дискусії повинні сприяти перегляду минулого таким чином, щоб у процесі виникало чітке бачення того, як саме обіцяне «світле майбутнє» мало би виглядати в реальності. Чи хочуть люди, наприклад, щоб Україна повторила в майбутньому жакливу історію знищення прав людини, як це відбулося в СРСР? І яке соціальне забезпечення воліють отримати громадяни для своїх дітей? Амбівалентні стосунки, які багато українців мають з радянським минулим, слід досліджувати конструктивно, зосереджуючи увагу насамперед на аналізі того майбутнього, яке українці прагнуть збудувати безпосередньо для своїх родин, а отже, й для цілої країни.

Україні – 30.

Від Незалежності
до взаємозалежності

Липень 2021